

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Μηχανισμοί επιβίωσης και αντίστασης στην
κατοχική Ελλάδα την περίοδο 1941-1944 και
ιδιαίτερα στην περιοχή της Πελοποννήσου*

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΦΟΙΤΗΤΗ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΑΧΡΗΣΤΑΣ
A.M.: 16

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ
ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΑΪΜΑΚΗΣ,
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ
2010

Περίληψη

Το θέμα που πραγματεύεται αυτή η διπλωματική εργασία είναι οι μηχανισμοί επιβίωσης και αντίστασης στην κατοχική Ελλάδα την περίοδο 1941-1944 και ιδιαίτερα στην περιοχή της Πελοποννήσου.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να φωτίσει κάποιες πτυχές της κοινωνικής πλευράς της αντίστασης. Βασική πηγή άντλησης πληροφοριών για την διπλωματική αυτή εργασία εκτός από την βιβλιογραφία της περιόδου, αποτέλεσε το «Αρχείο Πέρσον».

Στη διπλωματική αυτή εργασία πιο συγκεκριμένα θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τις αιτίες που προκάλεσαν την πείνα, καθώς και τους μηχανισμούς και τις κοινωνικές πρακτικές που αναπτύχθηκαν για την αντιμετώπιση του προβλήματος τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο.

Η εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος βασίζεται στη μελέτη της δευτερογενούς βιβλιογραφίας. Καταρχάς, παραθέτουμε λίγα στοιχεία για την οικονομία της Ελλάδας πριν τον πόλεμο και κατά την διάρκεια της Κατοχής. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι κύριοι λόγοι που προκάλεσαν την πείνα στα μεγάλα αστικά κέντρα. Ακόμα αναλύονται οι μηχανισμοί της μαύρης αγοράς και το δελτίο διανομής τροφίμων καθώς και οι πρώτες αντιστασιακές πρακτικές που υιοθέτησαν οι άνθρωποι για την βελτίωση της επισιτιστικής τους κατάστασης στις πόλεις.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αφορά την Κατοχή στην ύπαιθρο και ιδιαίτερα στην περιοχή της Πελοποννήσου με βάση τις πληροφορίες που αντλούμε από το «Αρχείο Πέρσον» αλλά και από τη δευτερογενή βιβλιογραφία. Στην αρχή παρουσιάζεται η κοινωνική και οικονομική κατάσταση που διαμορφώθηκε τα πρώτα χρόνια της Κατοχής στην ύπαιθρο. Ακόμα περιγράφονται οι συλλογικές προσπάθειες της κοινωνίας της υπαίθρου να προστατεύσει την παραγωγή της, καθώς και οι κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν τα τελευταία χρόνια της Κατοχής.

Τέλος το τρίτο μέρος αναφέρεται στη δράση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (ΔΕΣ) Πελοποννήσου και της Εθνικής Αλληλεγγύης. Στο κεφάλαιο αυτό αναλύονται οι πρώτες ενέργειες του ΔΕΣ για τη καταπολέμηση του λιμού, τα προβλήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της δράσης του καθώς και οι τρόποι αντιμετώπισης αυτών των δυσκολιών. Επίσης παραθέτουμε στοιχεία για το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης και τη συνεργασία της με το ΔΕΣ Πελοποννήσου.

Abstract

The subject of this master thesis deals with the mechanisms of survival and resistance in occupied Greece during 1941-1944 and particularly in the geographical region of Peloponnese.

Main objective of this work is to highlight certain aspects of social resistance. Basic source of information in this master thesis, except from the bibliography on the occupied period, is the “Archive Persson”.

In this master thesis we try to examine more specifically the causes of the hunger, as well as the mechanisms and the social practices that were developed for the confrontation of problems both in the cities and countryside.

The work is separated in three parts. The first part is based on the study of secondary bibliography. Firstly, we mention a few elements concerning the economy of Greece before the war and during the time of Occupation. Afterwards, we present the main reasons that caused the hunger in the big urban centers. Furthermore, we analyze the mechanisms of black market and of the bulletin of distribution of foods as well as the first revolutionary practices that people adopted in order to improve their nutritional situation in the cities.

The second part of the work concerns the Occupation in the countryside and particularly in the region of Peloponnese based on the information that we draw from the “Archive Persson” but also on the secondary bibliography. In the beginning we present the social and economic situation that was shaped during the first years of Occupation in the countryside. Moreover, we describe the collective efforts of the countryside society to protect agricultural production, as well as the social conditions that were shaped in the past years of Occupation.

Finally, the third part refers to the action of International Red Cross (IRC) of Peloponnese and of the organization of National Solidarity. In this section we analyze the first actions of IRC to fight the famine, as well as the difficulties involved in these efforts and the ways of their confrontation. Also, we present information on the activities of National Solidarity and its cooperation to the IRC.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	3
Κεφάλαιο 1: Συνθήκες της Κατοχής στις ελληνικές πόλεις	
1.1 Η οικονομία της Ελλάδας πριν και κατά τη διάρκεια της Κατοχής.....	12
1.2 Η κοινωνικό-οικονομική κατάσταση στις πόλεις και η επιβίωση τη κατοχική περίοδο.....	14
1.3 Η μαύρη αγορά και οι επιπτώσεις της - κοινωνικές παρενέργειες.....	23
1.4 Το επίσημο δελτίο διατροφής και αντιστασιακές πρακτικές για την ενίσχυση του.....	31
Κεφάλαιο 2: Συνθήκες της Κατοχής στην ελληνική ύπαιθρο – η περίπτωση της Πελοποννήσου	
2.1 Η κοινωνικό-οικονομική κατάσταση.....	37
2.2 Η μάχη για τα τρόφιμα.....	42
2.3 Η περίοδος 1943-1944 και η ανάγκη για βοήθεια.....	49
Κεφάλαιο 3: Η δράση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και της Εθνικής Αλληλεγγύης στην Πελοπόννησο	
3.1 Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός Πελοποννήσου.....	69
3.2 Η Εθνική Αλληλεγγύη.....	81
Επίλογος.....	85
Βιβλιογραφία/Πηγές.....	89

Εισαγωγή

Το θέμα που πραγματεύεται η διπλωματική μου εργασία είναι οι μηχανισμοί επιβίωσης και αντίστασης στην κατοχική Ελλάδα την περίοδο 1941-1944 και ιδιαίτερα στην περιοχή της Πελοποννήσου. Το έντονο ενδιαφέρον μου για την κατοχική περίοδο δημιουργήθηκε όταν, ως φοιτητής της Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, παρακολούθησα το σεμινάριο του καθηγητή κ. Κοταρίδη με τίτλο «Κατοχή αντίσταση και εμφύλιος πόλεμος», το οποίο αποτέλεσε αφορμή όχι μόνο για μια πιο ενδελεχή μελέτη και ενασχόληση μου με αυτή την περίοδο, αλλά και για την συγγραφή της πρώτης μου πανεπιστημιακής εργασίας με θέμα τον πρώτο καπετάνιο του Εθνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού, Άρη Βελουχιώτη.

Ο κύριος όγκος της ιστοριογραφίας της περιόδου μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 επικεντρώθηκε κυρίως στις διπλωματικές και στρατιωτικές εξελίξεις της περιόδου και αγνόησε κοινωνικές πτυχές της Κατοχής- Αντίστασης. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά και κυρίως τη δεκαετία του '90 παρατηρείται μια στροφή του επιστημονικού ενδιαφέροντος προς την κοινωνική και οικονομική πλευρά της Κατοχής και των κοινωνικών υποκειμένων όπως, αναφέρουμε ενδεικτικά, είναι οι μελέτες του Γιώργου Μαργαρίτη *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, του Μαρκ Μαζάουερ *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής* και του Σταύρου Θωμαδάκη «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας».

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να φωτίσει κάποιες πτυχές της κοινωνικής πλευράς της αντίστασης. Βασική πηγή άντλησης πληροφοριών για την διπλωματική αυτή εργασία εκτός από την βιβλιογραφία της περιόδου, αποτέλεσε το «Αρχείο Πέρσον».

Το βιβλίο «Αρχείο Πέρσον», που επιμελήθηκε ο συγγραφέας Κωστής Παπακόγκος, περιέχει ένα μεγάλο τμήμα από τα σημαντικότερα έγγραφα του

Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού κατά την κατοχική περίοδο 1943-1944 στην Πελοπόννησο. Το υλικό αυτό διασώθηκε χάρη στη φροντίδα του Σουηδού καθηγητή Αρχαιολογίας Axel Persson, καθώς και της γυναίκας του Elsa Segerdahl καθηγήτριας της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Ουψάλα.

Ο Άξελ Πέρσον (1888-1951), γεννήθηκε στην πόλη Κβίντιγκε (Kvidinge) της Σουηδίας. Σε ηλικία 27 χρονών εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή, με θέμα «Τα κείμενα του Ξενοφώντα ως Ιστορία» και έγινε υφηγητής των Αρχαίων Ελληνικών στο πανεπιστήμιο της Λούντ. Παράλληλα με τις προπτυχιακές σπουδές του στη Φιλολογία, από το 1909 άρχισε να παρακολουθεί και μαθήματα αρχαιολογίας. Το 1921-22 συνέχισε τις σπουδές του στη Γαλλική σχολή της Αθήνας και αφού ειδικεύτηκε στις ανασκαφές, επέστρεψε στη Σουηδία, όπου διετέλεσε υφηγητής στην Κλασική Αρχαιολογία και την Αρχαία Ιστορία, ενώ το 1924 έγινε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Ουψάλα. Από το Μάρτιο του 1943 ως το τέλος της κατοχικής περιόδου, ο Πέρσον διορίστηκε περιφερειακός αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Πελοπόννησο.¹

Η Έλσα Σέγκερνταλ (1894-1975), γεννήθηκε στο Γοτεμβούργο (Goteborg) της Σουηδίας και σπούδασε ιατρική. Από το 1922 έως και το 1949 δημοσίευσε πολλά άρθρα σε μια σειρά από επιστημονικά ιατρικά περιοδικά. Αποκορύφωμα βέβαια του επιστημονικού της έργου, θεωρείται η διδακτορική της διατριβή «Περί στερνικής παρακέντησης».² Από τις αρχές του Μάη του 1943 μέχρι και το τέλος της Κατοχής, η Έλσα ήρθε στην Τρίπολη με εντολή της ελβετικής αποστολής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και ήταν υπεύθυνη για τις Παιδικές Εστίες στην Αρκαδία. Συμμετείχε σε επιθεωρήσεις σε αρκετούς νομούς της Πελοποννήσου και διετέλεσε αρμόδιος για τα φαρμακευτικά αποθέματα και τη διανομή τους.³

Ο Άξελ και η Έλσα, κατά την διάρκεια παραμονής και εργασίας τους στην Πελοπόννησο, κρατούσαν αντίγραφα από τις αναφορές τους καθώς και τα πρωτότυπα από όλα τα έγγραφα που απευθύνονταν προς την υπηρεσία τους. Το υλικό αυτό το πήραν μαζί τους με την επιστροφή στην πατρίδα τους, «έχοντας πάντα σε νου τη μελλούμενη παρουσίαση του. Και μια τέτοια παρουσίαση ταιριαστά με τη γνώμη

¹ Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχειό Πέρσον, Κατοχικά ντοκουμέντα του Δ. Ε. Σ. Πελοποννήσου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σ. 22-25.

² Στο ίδιο, σ. 24.

³ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχειό Πέρσον*, ό.π., σ. 37.

τους, θα φώτιζε απ' τα μέσα την τραγωδία της σκλαβωμένης Ελλάδας».⁴ Γι' αυτό το 1969 η Έλσα το παρέδωσε στον Έλληνα συγγραφέα και ποιητή Κωστή Παπακόγκο, που ζει μόνιμα στη Στοκχόλμη, με την ελπίδα πως κάποτε θα δει το φως της δημοσιότητας, για να μάθει ο κόσμος τι έγινε εκείνη την περίοδο στην Ελλάδα. Ο Παπακόγκος επεξεργάστηκε και ταξινόμησε το υλικό αυτό, μετέφρασε στα ελληνικά ένα μέρος του που ήταν γραμμένο σε άλλες γλώσσες (σουηδικά, γερμανικά, ιταλικά, αγγλικά και γαλλικά) και το χώρισε σε δύο μέρη: στο «Υπηρεσιακό αρχείο», που έχει άμεση σχέση με τα ζητήματα και τη δράση της αποστολής του Ερυθρού Σταυρού, και στο «Προσωπικό αρχείο», που περιλαμβάνει κατά κάποιο τρόπο εξωυπηρεσιακό υλικό, αλλά πάντα συνδεδεμένο με την κατοχική περίοδο. Το βιβλίο εκδόθηκε το 1977 από τις εκδόσεις Παπαζήση με τίτλο *Αρχείο Πέρσον. Κατοχικά ντοκουμέντα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού Πελοποννήσου*.

Όπως επισημαίνει ο Κωστής Παπακόγκος, τα μισά από τα έγγραφα που ήταν γραμμένα στην ελληνική γλώσσα, καθώς και τέσσερις επιστολές που γράφτηκαν από τον Πέρσον στην ελληνική καθαρεύουσα παρουσιάζονται στο βιβλίο χωρίς καμία αλλαγή στην ορθογραφία, στη σύνταξη και στη γλώσσα. Τα υπόλοιπα ο συγγραφέας τα μετέφρασε στη δημοτική γλώσσα.⁵

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου «υπηρεσιακό αρχείο» υπάρχουν τρεις αναφορές, οι οποίες συντάχτηκαν από το ζεύγος Πέρσον για την Επιτροπή διαχείρισης της Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό και σχετίζονται με τις ακόλουθες χρονολογικές περιόδους: η πρώτη αφορά την περίοδο από το Μάρτιο ως τον Δεκέμβρη του 1943, η δεύτερη από τον Γενάρη ως τον Ιούνιο του 1944 και η τρίτη από τον Ιούλιο ως τον Δεκέμβριο του 1944. Στις αναφορές αυτές μπορούμε να βρούμε πληροφορίες σχετικά με τα πρώτα προβλήματα οργάνωσης που αντιμετώπισαν οι επιτροπές του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (στο εξής: ΔΕΣ) Πελοποννήσου στην αρχή της δράσης τους. Έτσι μαθαίνουμε για μια σειρά από μέτρα που πήρε το Γραφείο του ΔΕΣ στην Τρίπολη σχετικά με θέματα οργάνωσης.

Ακόμα πληροφορούμαστε για την κατάσταση που επικρατούσε στα χωριά αλλά και σε λίγες πόλεις εκείνη την περίοδο, όσον αφορά στα αποθέματα τροφίμων που είχαν στην καθημερινή τους διατροφή οι οικογένειες, καθώς και στα προβλήματα που αυτές αντιμετώπιζαν. Επίσης δίνονται λίγα στοιχεία για τις σοδειές του 1943 και 1944

⁴ Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 22.

⁵ Στο ίδιο, σ. 26.

και για τις ανάγκες που είχαν σε πολλούς νομούς της Πελοποννήσου. Σημαντικές ακόμη είναι οι πληροφορίες για την κατάσταση της υγείας του πληθυσμού.

Μέσα από αυτές τις αναφορές μπορούμε να επισημάνουμε διάφορους λόγους οι οποίοι δυσχέραιναν τη σίτιση των ανθρώπων, όπως ήταν οι μεταφορικές δυσκολίες των τροφίμων, οι επιτάξεις από τις κατοχικές αρχές, τα «πλιάτσικα» των Γερμανών και των Ταγμάτων Ασφαλείας. Οι τελευταίοι ιδιαίτερα έκαναν πολύ δύσκολο το έργο του ΔΕΣ, αφού κατά την περίοδο του 1943-1944 προσπαθούσαν να ελέγχουν τα τρόφιμα του και προέβαιναν σε συνεχείς αρπαγές, τρομοκρατούσαν και έριχναν στην φυλακή ακόμα και υπαλλήλους του ΔΕΣ. Δίνονται επιπλέον λίγες πληροφορίες για την αισχροκέρδεια των μαυραγοριτών, για τις τιμές κάποιων αγαθών, για τον πληθωρισμό και για τους ανθρώπους που έπληξε.

Πολλά στοιχεία μπορούμε να αντλήσουμε σχετικά με τη δράση του ΔΕΣ για την καταπολέμηση της πείνας και των διάφορων ασθενειών που μάστιζαν τον κόσμο. Το στήσιμο παιδικών και λαϊκών εστιών ήταν μία από τις πρώτες ενέργειές του για τη βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης. Επίσης μαθαίνουμε για την κατάσταση που επικρατούσε στις κατοχικές φυλακές, και τη βοήθεια του ΔΕΣ προς τους φυλακισμένους. Πληροφορίες ακόμα δίνονται για τη στάση των ανταρτών απέναντι στην υπηρεσία του ΔΕΣ καθώς και τις διαπραγματεύσεις μεταξύ τους.

Τέλος, στις αναφορές αυτές εσωκλείονται δύο καταστάσεις: η πρώτη περιέχει τον αριθμό των εκτελεσθέντων από τον Οκτώβριο του 1943 μέχρι τον Ιούνιο του 1944, και η άλλη προέρχεται από την επίσημη στατιστική της ανθρωπιστικής οργάνωσης Εθνική Αλληλεγγύη (οργάνωση που ανήκε στο ΕΑΜ) και αφορά σε εγκλήματα και καταστροφές στην Πελοπόννησο που έγιναν από τους Γερμανούς και τους Ταγματασφαλίτες.

Στο πρώτο μέρος του «Αρχείου Πέρσον» βρίσκουμε και τρεις «Φακέλους». Αυτοί περιέχουν γράμματα και αιτήσεις για ατομική και ομαδική βοήθεια, από και για φυλακισμένους, καθώς και θέματα που αφορούσαν τις Επιτροπές του ΔΕΣ. Και εδώ περιγράφονται τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπιζε ο πληθυσμός σε πόλεις και χωριά της Πελοποννήσου, όπως τις αρρώστιες, την έλλειψη τροφής, ιματισμού και φαρμάκων. Ακόμα παίρνουμε πληροφορίες για την κατάσταση των φυλακών, τα μεγάλα προβλήματα και τις άσχημες συνθήκες ζωής των φυλακισμένων (όμηροι, αιχμάλωτοι πολέμου). Μπορούμε να δούμε τη σκληρή και απάνθρωπη στάση των κατοχικών αρχών απέναντι στους φυλακισμένους αλλά και την πολύτιμη βοήθεια του ΔΕΣ για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τους και την απελευθέρωση όσο το

δυνατόν περισσότερων. Βρίσκουμε ακόμα επιστολές ανθρώπων που εκφράζουν την αλληλεγγύη τους προς τους φυλακισμένους και ζητούν την άμεση απελευθέρωση τους.

Στοιχεία μπορούμε να αντλήσουμε και για τη δράση των τοπικών επιτροπών του ΔΕΣ. Μέσα από γράμματα εκφράζονται κυρίως ευχαριστίες προς τον ΔΕΣ για τη βοήθεια του. Υπάρχουν όμως και λίγες περιπτώσεις στις οποίες διατυπώνονται παράπονα στο Κομιτάτο (κεντρική επιτροπή) του ΔΕΣ Πελοποννήσου για επιτροπές που έδρασαν μεροληπτικά και σε βάρος του κοινωνικού συνόλου, για τις οποίες ζητήθηκε η άμεση αντικατάστασή τους. Επίσης αναφέρονται καταγγελίες για επιτάξεις και λεηλασίες από Γερμανούς και ταγματاسφαλίτες, οι οποίοι αρνούσαν τις κατηγορίες και απέδιδαν τα συμβάντα αυτά στους αντάρτες του ΕΛΑΣ και στις λαϊκές επιτροπές αγώνα.⁶

Στο «Αρχείο Πέρσον» βρίσκουμε ακόμα και μια σειρά θεμάτων που είναι χωρισμένα από τον Παπακόγκο, στις τρεις ακόλουθες κατηγορίες: α) «Αρχαιολογικά»: η κατηγορία αυτή περιέχει επιστολές που περιγράφουν τη κατάσταση που επικρατεί σε μερικούς αρχαιολογικούς χώρους στην Πελοπόννησο, καθώς επίσης και κάποιες καταστροφές που οι τελευταίοι υπέστησαν από τους κατακτητές. β) «Αντάρτικα»: αυτό το μέρος του «Αρχείου» περιλαμβάνει επιστολές του αντάρτικου στρατού ΕΛΑΣ, του Πέρσον και των Επιτροπών διανομών του ΔΕΣ. Σε αυτές αναφέρονται κατασχέσεις φορτίων του ΔΕΣ από τους αντάρτες και παρουσιάζονται οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτές τις ενέργειες. γ) «Ταγματασφαλίτικα»: εδώ βρίσκουμε επιστολές του Πέρσον προς τους Ταγματασφαλίτες, μέσα από τις οποίες ζητάει την αποφυλάκιση ενός υπαλλήλου του ΔΕΣ ο οποίος είχε συλληφθεί από τους τελευταίους. Ακόμα υπάρχουν επιστολές Ταγματασφαλιτών από τις οποίες φαίνεται ότι το Γερμανικό Φρουραρχείο έστειλε αιτήσεις αποφυλάκισης κρατουμένων για έγκριση στους πρώτους.⁷

Το «Υπηρεσιακό αρχείο» περιέχει και δέκα εκθέσεις από πολιτικές αντιστασιακές οργανώσεις. Οι εννιά από αυτές προέρχονται από επιτροπές της οργάνωσης «Εθνική Αλληλεγγύη», ενώ η τελευταία από την επιτροπή Αυτοδιοίκησης του χωριού Πανίτσα Λακωνίας. Οι Εκθέσεις αυτές μας δίνουν στοιχεία για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση ορισμένων χωριών της Πελοποννήσου, για

⁶ Οι λαϊκές επιτροπές αποτελούσαν όργανα διεκδίκησης του λαού στον αγώνα για την επιβίωση απέναντι στην πείνα. Βλ. Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 1, Αθήνα, Στοχαστής, 2006, σ. 802-803.

⁷ Βλ. υποκεφάλαιο 3.1 σε αυτή την εργασία.

τρομοκρατικές επιθέσεις, λαφυραγωγίες, εκτελέσεις και καταστροφές που έπαθαν οι περιοχές αυτές από τους Γερμανούς και τους εγχώριους συνεργάτες τους.

Στην κατηγορία «Καμένα χωριά», μέσα από μαρτυρίες που εμπεριέχονται σε εκθέσεις, σημειώσεις και αιτήσεις οι οποίες προέρχονται από υπαλλήλους του ΔΕΣ και από κατοίκους διάφορων περιοχών, μπορούμε να βρούμε αναλυτικές πληροφορίες για τις ανάγκες που αντιμετώπιζαν οι πυροπαθείς κάτοικοι των χωριών, καθώς και μια σειρά προτεινόμενα μέτρα για την αντιμετώπιση της κατάστασης. Ακόμα μέσα στις μαρτυρίες προβάλλουν πάλι οι λεηλασίες, οι πυρπολήσεις σπιτιών και οι εκτελέσεις από τις κατοχικές δυνάμεις. Επίσης δίνονται κάποια δημογραφικά στοιχεία, όπως ο αριθμός κατοίκων ορισμένων χωριών και εσωκλείονται καταστάσεις με ονόματα εκτελεσθέντων.

Στο «Αρχείο Πέρσον» υπάρχει επίσης μια κατηγορία εγγράφων με ψηφίσματα κατοίκων από χωριά και επαρχίες της Πελοποννήσου. Μέσα σε αυτά, δίνονται πληροφορίες για συλλαλητήρια διαμαρτυρίας ενάντια στη βία και την τρομοκρατία των κατακτητών και των Ταγματασφαλιτών, απεικονίζεται η κατάσταση και τα φλέγοντα προβλήματα των κατοίκων της υπαίθρου και αναδεικνύονται τα κύρια αιτήματά τους για το θέμα της επιβίωσής, όπως είναι η ενίσχυση των τροφίμων, των ρούχων και των φαρμάκων από το Διεθνές Ερυθρό Σταυρό.

Από την ενότητα «Ευχαριστίες, προσκλήσεις και δημόσιες τιμές», μπορούμε να βγάλουμε σημαντικά συμπεράσματα για το έργο του ΔΕΣ. Μέσα από επιστολές που προέρχονται από διάφορες αντιστασιακές οργανώσεις ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ, Εθνική Αλληλεγγύη⁸ αλλά και από κατοίκους χωριών βλέπουμε να εκφράζεται η ευγνωμοσύνη τους προς την υπηρεσία του ΔΕΣ, και ιδιαίτερα προς τα πρόσωπα του Άξελ και της Έλσας Πέρσον για το ανθρωπιστικό τους έργο. Ακόμα μέσα από τα έγγραφα αυτά μπορούν να σκιαγραφηθούν αδρά οι σχέσεις και η συνεργασία μεταξύ ΔΕΣ και των παραπάνω οργανώσεων.

Το τέλος του πρώτου μέρους του «Αρχείου Πέρσον», καλύπτεται από μία διάλεξη του Άξελ Πέρσον που έγινε στην ετήσια σύσκεψη του σουηδικού Ερυθρού Σταυρού Στοκχόλμης, στις 26 Μαΐου 1945. Στην ομιλία αυτή μπορούμε να βρούμε πληροφορίες που σχετίζονται με το γεωγραφικό και δημογραφικό χώρο της Πελοποννήσου. Ακόμα περιλαμβάνονται πολλά στοιχεία για τον τρόπο οργάνωσης

⁸ Στο σημείο αυτό διευκρινίζουμε ότι και άλλες αντιστασιακές οργανώσεις σχηματίστηκαν και έδρασαν στο χώρο της Πελοποννήσου, για τις οποίες δεν αναφέρεται κάτι στο «Αρχείο Πέρσον». Αρκετές από αυτές εντάχθηκαν στο ΕΑΜ. Για τις οργανώσεις αυτές βλ. Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 1, σ. 427-431.

και δομής του ΔΕΣ, για τις κοινωνικές ομάδες που τροφοδοτήθηκαν καθώς και τα κριτήρια με τα οποία γινόταν η τροφοδότηση. Αναφορά γίνεται στις πρώτες δυσκολίες που συνάντησαν με τις διανομές και την τροφοδότηση, στην κατάσταση του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, και στα μέσα μεταφοράς τα οποία διέθεταν για τις διανομές της βοήθειας. Επίσης γίνεται λόγος για τη στάση των κατοχικών αρχών και τα μέτρα που πήραν σχετικά με τις διανομές, τα οποία απέβλεπαν στην τροφοδότηση περιοχών όπου διατηρούσαν τον έλεγχο εκείνοι. Εδώ μπορούμε να βρούμε πληροφορίες για τις ενέργειες του ΔΕΣ, ώστε να διανεμηθεί η βοήθεια εκεί που η ανάγκη ήταν μεγαλύτερη.

Το δεύτερο μέρος του «Αρχείου Πέρσον» αποτελείται από το «Προσωπικό αρχείο», το οποίο περιέχει κάποιες σελίδες από το ημερολόγιο της Έλσας Πέρσον, μία αφήγησή της σχετικά με κάποιες ενέργειες του Άξελ Πέρσον, για να σωθεί από τα αντίποινα των κατακτητών το χωριό Άγιος Νικόλαος Μάνης. Ακολουθεί το άρθρο του Άξελ, που δημοσιεύτηκε στη σουηδική εφημερίδα της Στοκχόλμης *Ντάγκενς Νυχέτερ (Dagens Nyheter)* [Ημερήσια Νέα] στις 4, 5 και 6 Μαρτίου του 1945. Το μεγαλύτερο μέρος των εγγράφων αποτελεί μια επισκόπηση του Πέρσον, για τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην κατοχική Ελλάδα και ιδιαίτερα όσα διαδραματίστηκαν μεταξύ των ανταρτών του ΕΛΑΣ και των Ταγμάτων Ασφαλείας μετά την αποχώρηση των Γερμανών. Ακόμα δίνονται πληροφορίες για το ρόλο και τη δράση του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ στην Πελοπόννησο καθώς και λίγα στοιχεία για τις διανομές των φαρμάκων και του ιματισμού από το ΔΕΣ.

Σύμφωνα με τις παραπάνω πληροφορίες που μπορούμε να πάρουμε από το «Αρχείο Πέρσον», αλλά και μέσα από στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε από άλλα βιβλία για την κατοχική περίοδο, θα προσπαθήσουμε να ανακαλύψουμε τους μηχανισμούς επιβίωσης και αντίστασης που δημιουργήθηκαν και λειτούργησαν για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που επέφερε ο κατοχικός ζυγός. Ένα από τα μείζονα προβλήματα που μάζιζαν την Ελλάδα εκείνη την περίοδο ήταν αυτό της σίτισης. Τα μέτρα των επίσημων κατοχικών αρχών να αντιμετωπίσουν το ζήτημα όχι μόνο δεν απέδωσαν καρπούς, αλλά επιδείνωσαν την κατάσταση και είχαν τραγικές συνέπειες για τους λιμοκτονούντες Έλληνες με αποκορύφωμα την κατακόρυφη αύξηση του αριθμού των θανάτων, κυρίως στις μεγάλες πόλεις, από την πείνα το χειμώνα του 1941-’42. Τα τελευταία χρόνια της κατοχικής περιόδου 1943-’44, το ίδιο πρόβλημα θα εμφανιστεί και στην ύπαιθρο, στην οποία δεν ήταν τόσο έντονο στην αρχή της Κατοχής. Απέναντι λοιπόν στον άμεσο κίνδυνο θανάτου από την έλλειψη

βασικών αγαθών για την κάλυψη ζωτικών αναγκών, οι άνθρωποι μέσα από ατομικές πρωτοβουλίες και συλλογικές ενέργειες άρχισαν να παίρνουν την υπόθεση της επιβίωσης στα χέρια τους, εντάχθηκαν και πήραν μέρος σε αντιστασιακές οργανώσεις και άρχισαν να δρουν ανάλογα με τις περιστάσεις που ζούσαν. Οι ατομικές και συλλογικές πρωτοβουλίες σε συνδυασμό με τη βοήθεια της ανθρωπιστικής οργάνωσης του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και της Εθνικής Αλληλεγγύης (οργάνωση που ανήκε στο ΕΑΜ), αποτέλεσαν πολύτιμες πρακτικές επιβίωσης και αντίστασης.

Στη διπλωματική αυτή εργασία πιο συγκεκριμένα θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τις αιτίες που προκάλεσαν την πείνα, καθώς και τους μηχανισμούς και τις κοινωνικές πρακτικές που αναπτύχθηκαν για την αντιμετώπιση του προβλήματος τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο. Οι επιπτώσεις που επέφερε η Κατοχή ιδιαίτερα στο χώρο της υπαίθρου, έχουν επισκιαστεί, αφού τόσο η διεθνής όσο και η ελληνική βιβλιογραφία επικεντρώθηκαν κυρίως στις συνέπειες του λιμού στις μεγάλες πόλεις.⁹

Γι' αυτό, με βάση τα έγγραφα του «Αρχείου Πέρσον», που αφορούν την κοινωνική κατάσταση που διαμορφώθηκε στην ύπαιθρο το 1943-1944, θα προσπαθήσουμε να πραγματευτούμε τι προβλήματα επιβίωσης προέκυψαν στην ύπαιθρο αλλά και το πώς αντέδρασαν οι άνθρωποι σε αυτά. Ακόμα θα εξετάσουμε τη δράση του ΔΕΣ Πελοποννήσου καθώς και τα εμπόδια που συνάντησε στο έργο του για την ανακούφιση των ζωτικών προβλημάτων που προέκυψαν. Τα έγγραφα του «Αρχείου Πέρσον» μπορούν να θεωρηθούν ότι έχουν ιδιαίτερη σημασία, αφού μέσα από τα πρωτογενή αυτά ντοκουμέντα που προέρχονται από άτομα, οργανώσεις και φορείς οργανώσεων, χωρίς να αλλοιωθούν από το πέρασμα του χρόνου και την επεξεργασία από τρίτους, περιγράφονται οι συνθήκες Κατοχής, τα προβλήματα και η προσπάθεια αντιμετώπισης τους.

Η εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος βασίζεται στη μελέτη της δευτερογενούς βιβλιογραφίας. Καταρχάς, παραθέτουμε λίγα στοιχεία για την οικονομία της Ελλάδας πριν τον πόλεμο και κατά την διάρκεια της Κατοχής. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι κύριοι λόγοι που προκάλεσαν την πείνα στα μεγάλα αστικά κέντρα. Ακόμα αναλύονται οι μηχανισμοί της μαύρης αγοράς και το δελτίο

⁹ Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. Δ1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 327.

διανομής τροφίμων καθώς και οι πρώτες αντιστασιακές πρακτικές που υιοθέτησαν οι άνθρωποι για την βελτίωση της επισιτιστικής τους κατάστασης στις πόλεις.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αφορά την Κατοχή στην ύπαιθρο και ιδιαίτερα στην περιοχή της Πελοποννήσου με βάση τις πληροφορίες που αντλούμε από το «Αρχείο Πέρσον» αλλά και από τη δευτερογενή βιβλιογραφία. Στην αρχή παρουσιάζεται η κοινωνική και οικονομική κατάσταση που διαμορφώθηκε τα πρώτα χρόνια της Κατοχής στην ύπαιθρο. Ακόμα περιγράφονται οι συλλογικές προσπάθειες της κοινωνίας της υπαίθρου να προστατεύσει την παραγωγή της, καθώς και οι κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν τα τελευταία χρόνια της Κατοχής.

Τέλος το τρίτο μέρος αναφέρεται στη δράση του ΔΕΣ Πελοποννήσου και της Εθνικής Αλληλεγγύης. Στο κεφάλαιο αυτό αναλύονται οι πρώτες ενέργειες του ΔΕΣ για τη καταπολέμηση του λιμού, τα προβλήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της δράσης του καθώς και οι τρόποι αντιμετώπισης αυτών των δυσκολιών. Επίσης παραθέτουμε στοιχεία για το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης και τη συνεργασία της με το ΔΕΣ Πελοποννήσου.

Κεφάλαιο 1: Συνθήκες της Κατοχής στις ελληνικές πόλεις

1.1. Η οικονομία της Ελλάδας πριν και κατά την διάρκεια της Κατοχής

Η οικονομία της Ελλάδας προπολεμικά στηριζόταν κυρίως στην αγροτική παραγωγή. Οι εξαγωγές της χώρας περιελάμβαναν αγροτικά προϊόντα, ενώ οι εισαγωγές αφορούσαν κυρίως βιομηχανικά αγαθά καθώς η ανάπτυξη της βιομηχανίας βρίσκονταν σε χαμηλά επίπεδα.¹⁰ Η Ελλάδα εξήγαγε προς τη Γερμανία καπνά και σταφίδα, αλλά και πρώτες ύλες όπως σιδηρομετάλλευμα, μεταλλεύματα νικελίου και χρωμίου, μαγνησίτη, διάπυρο μαγνησία και βωξίτη.¹¹ Η προπολεμική οικονομική δομή της χώρας η οποία παρουσίαζε γεωργική και βιομηχανική παραγωγή μικρής κλίμακας,¹² καθώς και η αύξηση του πληθυσμού των αστικών κέντρων που παρατηρείται ανάμεσα στο 1928 και το 1940 σύμφωνα με τις επίσημες απογραφές,¹³ αποτέλεσαν κάποιους από τους παράγοντες που θα επηρέαζαν τις συνθήκες επιβίωσης την κατοχική περίοδο.

Με την έναρξη της Κατοχής, τον Απρίλιο του 1941, έσπευσαν αμέσως εκπρόσωποι των γερμανικών επιχειρήσεων να εξασφαλίσουν για την οικονομία του Ράιχ τη σοδειά του καπνού και την παραγωγή των πρώτων υλών από τα ορυχεία. Έτσι υπογράφηκαν μακροπρόθεσμα συμβόλαια που υποχρέωναν την ελληνική πλευρά να διαθέτει την παραγωγή των ορυχείων στους Γερμανούς. Από την πλευρά τους οι Ιταλοί κατάφεραν να εξασφαλίσουν το ορυχείο σιδηρονικελίου που

¹⁰ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο Ι. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 120.

¹¹ Περισσότερα για τις εξαγωγές της Ελλάδας προς τη Γερμανία βλ. Πίνακα 1 που παρατίθεται στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», στο Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 183.

¹² Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *ό.π.*, σ. 120.

¹³ Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945. Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004, σ. 43.

βρίσκονταν στη Λοκρίδα και τις εγκαταστάσεις της ελληνογαλλικής εταιρείας στο Λαύριο.¹⁴

Ακόμα ελληνικές βιομηχανίες και επιχειρήσεις εργάστηκαν για τις ανάγκες του γερμανικού στρατού κατά τη διάρκεια της Κατοχής.¹⁵ Οι γερμανικές αρχές δυσκολεύτηκαν να εξασφαλίσουν Έλληνες εργάτες για τα πολεμικά εργοστάσια της Γερμανίας και αργότερα να επιβάλουν την αναγκαστική εργασία. Μόνο ένας μικρός αριθμός στάλθηκε στα εργοστάσια της Γερμανίας μεταξύ 1942-1943 και αυτό οφείλεται στις απεργίες και διαμαρτυρίες του ελληνικού λαού που ήταν κατά της στρατολόγησης και της συγκέντρωσης εργατών καθώς και εξαιτίας της απασχόλησης πολλών ανέργων στις ελληνικές βιομηχανίες που δούλευαν για τις εταιρείες του Άξονα.¹⁶

Η αναγκαστική εργασία εφαρμόστηκε σε όλη τη χώρα από το 1941, αρχικά για τη λειτουργία των ορυχείων χρωμίου και μολύβδου καθώς και για τις κατασκευαστικές εταιρείες. Το πρώτο μέλημα ήταν να λειτουργήσουν τα ορυχεία για την αποστολή των πρώτων υλών στη Γερμανία, για λογαριασμό των γερμανικών επιχειρήσεων που είχαν υπογράψει συμβόλαια με τις ελληνικές επιχειρήσεις. Εφαρμόστηκαν δύο τρόποι για την εξασφάλιση εργατών: η επίταξη και η ελεύθερη σύμβαση εργασίας.¹⁷

Το καλοκαίρι του 1941 εφαρμόστηκε πρώτα η αναγκαστική εργασία (αγγαρεία) στην Κρήτη υποχρεώνοντας όλους τους άνδρες ηλικίας από 16 έως 45 χρονών να εργάζονται 15 μέρες κάθε ενάμισι μήνα για τις γερμανικές αρχές κυρίως σε στρατιωτικά έργα. Οι εργάτες πληρώνονταν με χρήμα ή με τρόφιμα ή και με τα δύο. Τα μικρά ημερομίσθια αλλά και οι ελάχιστες ποσότητες τροφίμων που έπαιρναν δεν αποτελούσαν κίνητρο για εθελοντική εργασία, γι' αυτό και η επιταγμένη εργασία «βαπτίστηκε» από τους Κρητικούς εργάτες αγγαρεία.¹⁸

Στις 11/7/1942 στην πλατεία Ελευθερίας της Θεσσαλονίκης μετά από απογραφή των αρρένων Εβραίων της πόλης και κάτω από εξοντωτικές και εξευτελιστικές συνθήκες επιστρατεύθηκαν 3.500 άτομα για να εκτελέσουν αναγκαστικές εργασίες σε λατομεία και εργοστάσια. Τον Οκτώβριο οι περισσότεροι

¹⁴ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», *ό.π.*, σ. 185-186.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 186.

¹⁶ Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Η οικονομία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αγώνα*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 63.

¹⁷ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», *ό.π.*, σ. 189.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 190.

από αυτούς πέθαναν από την αστιία και τις αρρώστιες. Όσοι επέζησαν εξαγόρασαν την ελευθερία τους με τον συμπληρωματικό όρο την παραχώρηση στο ελληνικό δημόσιο 550 στρεμμάτων του ιστορικού Νεκροταφείου των Εβραίων.¹⁹ Περίπου 42.000 Εβραίοι είχαν σταλθεί μέχρι τις 9/5/1943 στο Άουσβιτς από τη γερμανική ζώνη Κατοχής. Κάποιοι από αυτούς έχασαν τη ζωή τους κατά τη διαδρομή στοιβαγμένοι σε μικρά βαγόνια.²⁰ Σύμφωνα με μια έρευνα, από τους 70.000 έως 80.000 περίπου Εβραίους που ζούσαν στην Ελλάδα επέζησαν λιγότεροι από 10.000.²¹

1.2 Η κοινωνικό-οικονομική κατάσταση στις πόλεις και η επιβίωση τη κατοχική περίοδο

Ο πληθυσμός στις μεγάλες πόλεις και ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα είχε αυξηθεί δραματικά πριν ακόμα τελειώσει ο πόλεμος, εφόσον πάρα πολλοί άνθρωποι είχαν αρχίσει να μεταναστεύουν προς αυτές. Τα αίτια της αστυφιλίας εντοπίζονται στο γεγονός ότι, εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων που διεξάγονταν από τον Οκτώβριο του 1940, ακολούθησε γενική επιστράτευση και επίταξη. Το αποτέλεσμα ήταν να μην υπάρχουν εργατικά χέρια, μεταφορικά μέσα και υποζύγια, άκρως απαραίτητα για την παραγωγική διαδικασία στην πρωτογενή παραγωγή της υπαίθρου, οπότε οι συνθήκες επιβίωσης φάνταζαν πιο εύκολες στις πόλεις κατά την διάρκεια του πολέμου.²² Για τους ίδιους ακριβώς λόγους η σοδειά του 1941 δεν ήταν καλή και υπήρξε η χαμηλότερη της κατοχικής περιόδου. Σύμφωνα με τον Mazower η σοδειά τον πρώτο χρόνο της Κατοχής ήταν περίπου 15-30% χαμηλότερη από τα

¹⁹ Χάγκεν Φλάισερ, «Κατοχή και Αντίσταση, 1941-1944», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αγώνα*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 56-57.

²⁰ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμματα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τ.1, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σ. 316.

²¹ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 285.

²² Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941- φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993, σ. 77. Επίσης βλ. την αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη με πραγματολογικά στοιχεία έκδοση του βιβλίου *Από την ήττα στην εξέγερση: Γιώργος Μαργαρίτης, Προαγγελία θυελλωδών ανέμων. Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009. Στην παρούσα μελέτη βασίστηκε κυρίως στην παλαιότερη μορφή της έρευνας του Γ. Μαργαρίτη, καθώς η νέα εκδοχή του βιβλίου κυκλοφόρησε ενώ ο κύριος όγκος της εργασίας είχε ολοκληρωθεί.

προπολεμικά επίπεδα.²³ Στις αρχές της κατοχικής περιόδου, ο πληθυσμός των πόλεων είχε επίσης αυξηθεί κυρίως από πρώην στρατιώτες που προσπαθούσαν να γυρίσουν στον τόπο καταγωγής τους, από πρόσφυγές που είχαν εκδιωχθεί από την ιδιαίτερη πατρίδα τους και από τις δυνάμεις του Άξονα που είχαν καταλάβει τη χώρα.²⁴

Με την έναρξη της Ιταλογερμανικής κατοχής ο λιμός άρχισε να εμφανίζεται ως το μείζον πρόβλημα, που θα αντιμετώπιζαν οι πόλεις την περίοδο αυτή. Η ληστρική εκμετάλλευση των αποθεμάτων της χώρας από τους Γερμανούς και Ιταλούς καθώς και τα οικονομικά μέτρα που υιοθέτησαν ήταν από τους κυριότερους λόγους που οδήγησαν, ήδη από το καλοκαίρι του 1941, στον υποσιτισμό των κατοίκων των πόλεων, με κορύφωση το τραγικό χειμώνα του 1941-1942. Κατά τη διάρκεια του, χιλιάδες άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους από την πείνα.²⁵ Υπολογίζεται ότι ο αριθμός των νεκρών από την αστία την κατοχική περίοδο 1941-1943 άγγιξε τους 250.000 σύμφωνα με τον Ερυθρό Σταυρό, ίσως και παραπάνω.²⁶ Σχετικά με το πλήθος των θυμάτων από την σιτοδεία την περίοδο της Κατοχής, στην Αθήνα και Πειραιά που οι κάτοικοι ανέρχονταν σε 1.124.109²⁷, στην *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45* αναφέρονται τα εξής: «Ο πραγματικός αριθμός των θυμάτων της πείνας δεν είναι εξακριβωμένος, υπολογίζεται όμως ότι φτάνει γύρω στις 300.000 για την Αθήνα-Πειραιά. Σύμφωνα όμως με άλλους υπολογισμούς τα θύματα της πείνας ήταν λιγότερα, κάπου το ένα δέκατο του πληθυσμού της Αθήνας και του Πειραιά, την περίοδο εκείνη».²⁸

Ο αριθμός μάλιστα των θυμάτων δεν έχει διευκρινιστεί μέχρι σήμερα. Το BBC, για παράδειγμα, έκανε λόγο για 500.000 νεκρούς το «μαύρο χειμώνα» του 1941-1942 ενώ οι επίσημες ελληνικές υπηρεσίες μιλούσαν για 300.000.²⁹ Μια άλλη σημαντική έρευνα της καθηγήτριας Ευγενίας Μπουρνόβα, η οποία προέκυψε μετά από την αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας, προσδιορίζει τον αριθμό των νεκρών για το 1941 σε 28.509 και για το

²³ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 52.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 58-59.

²⁵ Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», στο Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ.228.

²⁶ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 67.

²⁷ Ο αριθμός αυτός αναφέρεται για το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας τον Οκτώβριο του 1940, στο: Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 7, Μάιος 2005, σ. 54.

²⁸ Ανώνυμο, «Ο φοβερός λοιμός (Χειμώνας 1941-42)» στο: *Ιστορία της αντίστασης 1940-1945*, τ. 1, Αθήνα, Αυλός, 1979, σ.303.

²⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η κατοχή της πείνας και των στερήσεων», στο *Κατοχή και Αντίσταση*, Αθήνα, έκδοση της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 2008, σ. 62.

1942 σε 45.639. Οι αριθμοί αυτοί είναι σχεδόν ίδιοι τόσο με αυτούς του Κ. Α. Δοξιάδη (29.260 για το 1941 και 44.840 για το 1942), όσο και με αυτούς του Ερυθρού Σταυρού (27.205 και 45.650) για τα αντίστοιχα έτη.³⁰ Τα νούμερα βέβαια αυτά, αν και συγκλίνουν μεταξύ τους και αυξάνεται έτσι ο βαθμός αξιοπιστίας τους,³¹ είναι πολύ πιθανόν να μην ανταποκρίνονται στους πραγματικούς αριθμούς που άγγιζαν οι θάνατοι από την πείνα την περίοδο εκείνη, αφού πολλές οικογένειες, για να διατηρήσουν το δελτίο τροφίμων, δε δήλωναν την απώλεια του συγγενικού τους προσώπου, ενώ άλλοι πέθαιναν στους δρόμους, χωρίς να αναζητηθούν από κανέναν, και θάβονταν σε ομαδικούς τάφους.³²

Ακόμα αρκετοί έχασαν την ζωή τους από ασθένειες που οφείλονταν έμμεσα στη πείνα, όπως ήταν η φυματίωση, που παρουσίασε μεγάλη έξαρση στην κατοχική περίοδο. Η ελλιπής διατροφή έκανε τους ανθρώπινους οργανισμούς πιο ευάλωτους σε τέτοιου είδους ασθένειες.³³ Σύμφωνα με άλλη έρευνα του Μανώλη Γλέζου, ο πληθυσμός της Ελλάδας από 7.344.860 που ήταν το 1940, είχε μειωθεί σε 6.805.000 το 1944 και, κατά τους υπολογισμούς του, ο αριθμός των νεκρών από τη σιτοδεία και τις αρρώστιες, που έμμεσα οφείλονταν σε αυτή, ανέρχεται σε 600.000 για όλη την κατοχική περίοδο.³⁴

Τα μεγαλύτερα φυσικά ποσοστά θνησιμότητας τον πρώτο χρόνο της Κατοχής παρατηρούνται στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως ήταν η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Ερμούπολη της Σύρου και σε νησιώτικες πόλεις που δεν είχαν επαρκή αγροτική ενδοχώρα.³⁵

Επιπροσθέτως και άλλοι λόγοι οδήγησαν στο λιμό. Πιο συγκεκριμένα, με την έναρξη της Κατοχής, τα αποθέματα των τροφίμων, που προορίζονταν για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες του πληθυσμού, άρχισαν να επιτάσσονται από τις κατοχικές αρχές. «Και η Βέρμαχτ και οι Ιταλοί έστηναν μπλόκα στους δρόμους, ήλεγχαν τις αποθήκες και έκαναν κατάσχεση στις σοδειές, για να τις καταναλώσουν οι άνδρες τους».³⁶ Και ο Δημήτρης Γληνός για τις επιτάξεις και το πλιάτσικο των κατοχικών δυνάμεων αναφέρει:

³⁰ Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *ό.π.*, σ. 53.

³¹ Στο ίδιο, σ. 53.

³² Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, *ό.π.*, σ. 64., Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, *ό.π.*, σ. 84.

³³ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, *ό.π.*, σ. 66.

³⁴ Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, *ό.π.*, σ. 295.

³⁵ Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», *ό.π.*, σ. 219, Γ. Μαργαρίτης, «Η κατοχή της πείνας», *ό.π.*, σ. 61.

³⁶ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, *ό.π.*, σ. 53.

«[...] Ό,τι είχε δημιουργήσει η εργασία του Ελληνικού λαού στα εκατό χρόνια της ελεύτερης ζωής του, όλα τα υλικά μας αγαθά εξαφανίστηκαν. Όλα τα τρόφιμα και τα υλικά που ήταν στις αποθήκες μας, ζάχαρες, καφέδες, ρύζια, πετρέλαια, δέρματα, σιδηρικά, εργαλεία και φάρμακα, ρουχισμός, μαλλιά και μπαμπάκια, μέταλλα, ακόμα και τα επιστημονικά εργαλεία από τα επιστημονικά μας εργαστήρια, όλα λεηλατήθηκαν. Όλα τα ζώα της καλλιέργειας, της τροφής, της μεταφοράς, άλογα, μουλάρια, βόδια, πρόβατα, γίδια, γουρούνια, γαλόπουλα, κότες, αρπάχτηκαν, φαγώθηκαν. Όλα τα μεταφορικά μας μέσα, αυτοκίνητα συγκοινωνίας, φορτηγά και πολυτελείας, μοτοσυκλέτες και ποδήλατα και κάρα ακόμη, όλα μας τα βαπόρια, τα ιστιοφόρα, τα μπενζινόπλοια, επιτάχτηκαν, εξαφανίστηκαν και τώρα μας κοροϊδεύουν για πρωτόγονους νομίζοντας πώς από ανέκαθεν κάναμε τις μεταφορές μας με τα δίτροχα άθλια κασσονάκια που τριγυρνούνε στους δρόμους της Αθήνας.

» Όλα τα προϊόντα της γης, ακόμα και κείνα που μας επερίσσευαν και τα πουλούσαμε στο εξωτερικό, έγιναν με μιας για μας αόρατα και σπάνια φαινόμενα. Όχι πια το σιτάρι, το κριθάρι, το καλαμπόκι, παρά το λάδι μας, οι ελιές μας, τα τυριά μας, το γάλα μας, οι σταφίδες, τα σύκα μας, τα κρασιά μας, τα λαχανικά μας, τα ψάρια μας, τα φρούτα μας, τα καπνά μας τα χάσαμε από τα μάτια μας. Στη χώρα της ελιάς και του λαδιού πεθαίνουν οι άνθρωποι από πρηξίματα, γιατί δεν έχουν σταγόνα λάδι να προσθέσουνε στα νερόβραστα χόρτα τους [...]

»Έτσι κατάντησαν να πεθαίνουν εκατοντάδες και χιλιάδες άνθρωποι από την πείνα, καταντήσαμε να δρασκελάμε κουφάρια στους δρόμους, να θάφτουμε τους νεκρούς μας σωριασμένους μέσα στα κάρα των σκουπιδιών μας. Έτσι καταντήσαμε όλοι σκελετοί και τα παιδιά μας ατροφικά με καλαμένια ποδαράκια και μάτια σβησμένα. Έτσι φυτεύεται στα στήθια μας η φυματίωση, κι η ατροφία κι ο εκφυλισμός».³⁷

Στο απόσπασμα αυτό ο Γληνός περιγράφει την λεηλασία της ελληνικής οικονομίας και παραγωγής από τους κατακτητές. Κατά την άποψη του, η καταλήστευση της εγχώριας παραγωγής ήταν από τους κύριους λόγους που οδήγησαν στην πείνα και στο θάνατο χιλιάδες ανθρώπους.

Σίγουρα οι λεηλασίες αγαθών που γίνονταν από τους κατακτητές επιβάρυναν την επισιτιστική κατάσταση της χώρας· δεν ήταν όμως ο μόνος λόγος που οδήγησε στο μεγάλο λιμό. Λόγου χάριν, η επίταξη κάθε μεταφορικού μέσου και καύσιμων

³⁷ Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Αθήνα, ο Ρήγας, 1944, σ.23, 24, 26.

υλών από τις δυνάμεις του Άξονα, είχε φοβερές οικονομικές επιπτώσεις στις πόλεις, αφού απέκοψε την τροφοδοσία τους από τις πηγές ανεφοδιασμού. Αν και η σοδειά του 1941 ήταν η μικρότερη της κατοχικής περιόδου, όπως προαναφέρθηκε, εντούτοις θα μπορούσε, ίσως, να συντηρήσει σε οριακό επίπεδο επιβίωσης τους κατοίκους των πόλεων, αν ήταν εφικτό να μεταφερθεί σ' αυτές.³⁸ Η εξεύρεση όμως μεταφορικών μέσων καθώς και βενζίνης ήταν πάρα πολύ δύσκολη στην αρχή της κατοχικής περιόδου, γιατί τα περισσότερα από αυτά είχαν επιταχτεί και χρησιμοποιούνταν κυρίως από τους Γερμανούς για τις ανάγκες του πολέμου στη Βόρεια Αφρική.³⁹ Η έλλειψη μεταφορικών μέσων σε συνδυασμό με την υπολειτουργία του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου, τα οποία είχαν υποστεί αρκετές καταστροφές, κατά τη διάρκεια του πολέμου, δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στη μεταφορά της παραγωγής στα μεγάλα αστικά κέντρα.⁴⁰

Αλλά και ο χωρισμός της Ελλάδας στις τρεις στρατιωτικές ζώνες κατοχής, την βουλγαρική, τη γερμανική και την ιταλική επιδείνωσε το πρόβλημα.⁴¹ Οι απαγορεύσεις που επέβαλλαν τότε οι Ιταλοί και τότε οι Γερμανοί στις περιφέρειες που διοικούσαν, έκαναν πολύ δύσκολη τη μεταφορά της παραγωγής από τις περιοχές που είχαν πλεόνασμα αγαθών σε εκείνες που παρουσίαζαν έλλειμμα. Η κάθε μία από τις δυνάμεις του Άξονα ίσως προσπαθούσε να κρατήσει το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής στην επικράτειά της, αφού η έλλειψη τροφίμων είχε αρχίσει να διαφαίνεται από την αρχή της Κατοχής. Για παράδειγμα οι Ιταλοί είχαν απαγορεύσει για λόγους ασφαλείας το εμπόριο ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου, ενώ οι Γερμανοί δεν επέτρεπαν την εξαγωγή ελαιολάδου από την Κρήτη και τη Μυτιλήνη.⁴² Σύμφωνα με τη Βιολέτα Χιονίδου, τα απαγορευτικά μέτρα είχαν ως αποτέλεσμα να

³⁸ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 52.

³⁹ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», ό.π., σ. 122.

⁴⁰ Κώστα Φραδέλλος «Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος», στο Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 167.

⁴¹ Η γερμανική ζώνη περιελάμβανε τον Έβρο, τη Θεσσαλονίκη, την κεντρική Μακεδονία ένα μέρος της Αττικής, της Αργολίδας, την Κρήτη εκτός του Νομού Λασιθίου που παραχώρησαν στους Ιταλούς, τη Λήμνο, τη Μυτιλήνη, τη Χίο, τις Β. Σποράδες, τη Μήλο και τα Κύθηρα, δηλαδή, περίπου το 15% της γεωγραφικής έκτασης της Ελλάδας. Το ίδιο ποσοστό 15% κατείχαν και οι Βούλγαροι με τη Δυτική Θράκη, την Ανατολική Μακεδονία, τη Σαμοθράκη και την Θάσο. Το μεγαλύτερο μέρος της χώρας (70%) παραχωρήθηκε στον Ιταλούς. Για τις ζώνες Κατοχής βλ. Δημήτρης Κυριαζής, *1940-1950. Η δεκαετία που συγκλόνησε τη χώρα. Πόλεμος-Κατοχή-Εθνική Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 2003, σ. 27. Βλ. επίσης: Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, ό.π., σ. 227-229 και Violetta Hionidou, «The demography of a Greek famine: Mykonos, 1941-1942», *Continuity and Change*, τεύχ. 10/2, 1995, σ. 281.

⁴² Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 54, 81, 84.

μείνουν αποκλεισμένες από τη σοδειά του 1941 οι περιοχές που είχαν μεγαλύτερη ανάγκη για τρόφιμα.⁴³

Η Ελλάδα επίσης και προπολεμικά βασιζόταν στις εισαγωγές αγαθών από ξένες χώρες, προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού, γιατί δεν ήταν αυτόνη στην παραγωγή όλων των απαραίτητων αγαθών. Το εμπόριο όμως που επιβλήθηκε από τους Συμμάχους το 1941, με την κατάληψη της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα, συνέτεινε σίγουρα στην επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης ιδιαίτερα στις πόλεις, αφού πολλά εφόδια, που προορίζονταν για τα μεγάλα λιμάνια της Ελλάδας και θα μπορούσαν να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής, παρέμεναν απροσπέλαστα.⁴⁴

Αλλά και η πολιτική της ιδιοποίησης του παραγωγικού πλούτου από τις δυνάμεις κατοχής είχε άμεσες επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Η ανεργία άρχισε να αυξάνει με γοργούς ρυθμούς, ενώ η βιομηχανική παραγωγή άρχισε να πέφτει. Στην κατάσταση αυτή οδήγησε η έλλειψη πρώτων υλών, καυσίμων και μέσων παραγωγής, όπως ήταν ο εξοπλισμός και τα αποθέματα των βιομηχανικών μονάδων, γιατί στέλνονταν από τους κατακτητές έξω από την Ελλάδα, οπότε η λειτουργία των εργοστασίων ήταν δυσχερής.⁴⁵ Επίσημα στοιχεία για τα ποσοστά ανεργίας την περίοδο αυτή δεν υπάρχουν. Σύμφωνα όμως με τους υπολογισμούς του Μ. Ζυνό (Marcel Junod), αντιπρόσωπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, περισσότερος από το μισό εργατικό πληθυσμό είχε μείνει χωρίς δουλειά.⁴⁶

Επίσης τα οικονομικά μέτρα που πήραν οι κατοχικές αρχές οδήγησαν σε μια τεράστια αύξηση του πληθωρισμού. Οι Γερμανοί στην αρχή της κατοχικής περιόδου εξέδωσαν «κατοχικά μάρκα», τα οποία χρησιμοποιούσαν για να αγοράζουν προμήθειες, όταν οι αυθαίρετες κατασχέσεις στις οποίες προέβαιναν συναντούσαν εμπόδια. Κάτι αντίστοιχο έκαναν και οι Ιταλοί για να αγοράζουν προϊόντα, χρησιμοποιώντας ιταλικές «μεσογειακές δραχμές». Τα «κατοχικά μάρκα» και οι «μεσογειακές δραχμές» αποσύρθηκαν τον Ιούνιο του 1941 ύστερα από πρόταση της κυβέρνησης Τσολάκογλου, με το σκεπτικό ότι έκαναν αδύνατο τον έλεγχο της κυκλοφορίας του νομίσματος.⁴⁷ Ακόμα οι Γερμανοί απαίτησαν από την ελληνική κατοχική κυβέρνηση των κουίσλινγκ, να τους καταβάλλονται τεράστια ποσά σε

⁴³ Violetta Hionidou, «The demography of a Greek famine: Mykonos, 1941-1942», *ό.π.*, σ.281.

⁴⁴ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, « Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *ό.π.*, σ. 122.

⁴⁵ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, *ό.π.*, σ. 52.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 62.

⁴⁷ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η πολιτική οικονομία του λιμού», στο: *Ιστορικά* [περιοδική έκδοση της εφημ. *Ελευθεροτυπία*], τχ. 80 (26/4/2001) [τίτλος αφιερώματος: *1941-1944 Γερμανική Κατοχή*], σ. 19.

δραχμές ως έξοδα κατοχής. Προκειμένου να τα καλύψει η κυβέρνηση των δωσίλογων εξέδωσε νέο νόμισμα, το οποίο οδήγησε σε υποτίμηση του χρήματος και στην αύξηση του πληθωρισμού, ο οποίος έπληξε περισσότερο τους μισθωτούς και τους εργάτες, καθώς και όσους είχαν αποταμιεύσει χρήματα στις τράπεζες.⁴⁸ Από 25 δισεκατομμύρια που ήταν οι δαπάνες κατοχής το Νοέμβριο του 1941, το Δεκέμβριο του 1942 άγγιξαν τα 260 δις δραχμές, ενώ τον Αύγουστο αυξήθηκαν σε 850 δις.⁴⁹

Η ραγδαία όμως αύξηση του πληθωρισμού και η επακόλουθη υποτίμηση του χρήματος, οδήγησε τους αγρότες στην απόσυρση της σοδειάς τους από την επίσημη αγορά. Οι ελεγχόμενες τιμές που είχαν καθοριστεί από το επίσημο κράτος για τη συγκέντρωση των αγροτικών προϊόντων, είχαν μηδαμινή αξία και καθιστούσαν ασύμφορη την πώληση των αγροτικών προϊόντων για τους παραγωγούς. Οι τελευταίοι προτίμησαν να πουλήσουν σε πολύ καλύτερες τιμές ή να ανταλλάξουν ένα μέρος της παραγωγής τους με περιουσιακά στοιχεία που πρόσφεραν οι πεινασμένοι άνθρωποι των πόλεων.⁵⁰

Είναι γεγονός ότι ο πληθωρισμός μείωσε σημαντικά την αγοραστική δύναμη κυρίως των μισθωτών και των εργατών. Ο Άξελ και η Έλσα Πέρσον αναφέρουν ότι «υπάρχουν ακόμα υπάλληλοι και συνταξιούχοι, δίχως άλλες πηγές συντήρησης πέρα από το μισθό ή τη σύνταξη τους. Δηλαδή πηγές που αχρηστεύτηκαν από τον τρομερό πληθωρισμό».⁵¹ Γι' αυτό τα φτωχά κοινωνικά στρώματα είχαν και τα περισσότερα θύματα από τη σιτοδεία. Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί, αν δούμε και τα αυξημένα ποσοστά θνησιμότητας στην πρωτεύουσα, που αφορούν κυρίως στην επαγγελματική τάξη των εργατών σύμφωνα με την έρευνα της Ε. Μπουρνόβα. Για παράδειγμα η εργατική τάξη είχε το υψηλότερο ποσοστό 43% από το σύνολο αυτών που έχασαν την ζωή τους εκείνη τη περίοδο. Ακολουθούν οι τεχνίτες με 26,5%, οι συνταξιούχοι, οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι στρατιωτικοί με 8%.⁵² Η αύξηση της ανεργίας σε συνδυασμό με την κατακόρυφη άνοδο του πληθωρισμού έφερε σε τρομερά επισφαλή θέση τις αδύναμες κοινωνικές ομάδες, υποβάθμισε την κοινωνική τους θέση με αποτέλεσμα να μη μπορούν να αποκτήσουν ούτε τα απαραίτητα για την επιβίωση τους. Όσοι δεν είχαν περιουσιακά στοιχεία να εκποιήσουν ή άλλες πηγές εσόδων και

⁴⁸ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *ό.π.*, σ. 123, 124.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 124.

⁵⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, *ό.π.*, σ. 73.

⁵¹ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, *ό.π.*, σ. 43-44.

⁵² Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα.», *ό.π.*, σ. 67.

το εισόδημα τους είχε εξανεμιστεί από τον πληθωρισμό ήταν καταδικασμένοι να υποστούν τον υποσιτισμό και τις τραγικές του συνέπειες.⁵³

Σχετικά με τις επιπτώσεις στις ζωές των ανθρώπων από την οικονομική πολιτική που ακολούθησαν οι δυνάμεις του Άξονα, ο Δημήτρης Γληνός γράφει:

«Από τη μια στιγμή στην άλλη, όλα τα στρώματα του λαού είδανε να αναποδογυρίζεται και να γκρεμίζεται γύρω τους το οικοδόμημα της ζωής τους. Ο εργάτης έχασε τη δουλειά του, βρέθηκε στο δρόμο απένταρος. Μα και όποιος είχε δουλειά, το μεροκάματο του έγινε με μιας μηδενικό των μηδενικών. Ό,τι κέρδιζε όλο το μήνα δεν του έφτανε πια για να ζήσει ούτε μian ημέρα. Αν πρωτότερα μπορούσε να τρώει αυτός και τα παιδιά του ένα κομμάτι ψωμί, λίγες ελιές, λίγα χορταρικά, τώρα χάθηκε και το ψωμί και η ελιά και το χόρτο. Το σκληρό μονοπάτι που βάδιζε πάντα, έγινε τώρα ο δρόμος του μαρτυρίου, που οδηγούσε κι αυτόν και τη γυναίκα του και τα παιδιά του κατευθείαν στο νεκροταφείο.

»Στην ίδια θέση βρέθηκαν όλοι οι μισθωτοί. Ο ιδιωτικός και δημόσιος υπάλληλος, ο τραγικός αυτός αιώνιος ακροβάτης ανάμεσα στην πείνα και την αξιοπρέπεια έχασε κάθε ισορροπία. Το κρυφό μαρτύριο του έγινε τώρα πια φανερό. Τα ρούχα του κυλούν από πάνω του, το πρόσωπο του εσούρωσε. Όλοι γέρασαν με μιας και στα μάτια τους ζωγραφίστηκε η μαύρη έγνοια και η αγωνία η θανάσιμη. Η διάσταση ανάμεσα στο εισόδημα και στα πιο απαραίτητα έξοδα της ζωής έγινε τρομαχτική. Όλος ο μισθός δε φτάνει για να αγοράσει τα τρόφιμα των δέκα ημερών, των πέντε ημερών, τριών ημερών, μιας ημέρας. Όλος ο μισθός δε φτάνει για να περάσει ένα ζευγάρι σόλες στα τρύπια παπούτσια του.

»Και για το μισθωτό λοιπόν, άνοιξε πλατύς ο δρόμος του νεκροταφείου, η μαύρη πύλη του θανάτου από μαρασμό που καταπίνει τα παιδιά του, τους γονιούς του, τη γυναίκα του και αυτόν τον ίδιο. Οι συνταξιούχοι πολιτικοί και στρατιωτικοί και τα θύματα πολέμου έπαθαν χειρότερα. Οι μικροί και μεσαίοι εισοδηματίες και πολλοί, γλυκά αποκοιμισμένοι απάνω στο μαλακό προσκέφαλο της εξασφαλισμένης ζωής, ζύπνησαν τραγικά μπροστά στο τρομαχτικό φάσμα της πείνας.

»Και όλοι αυτοί, εργάτες, υπάλληλοι, επαγγελματίες, βιοτέχνες, εισοδηματίες, που άνοιξε με μιας βαθύς ο λάκκος μπροστά τους, άρχισαν να ξεπουλάνε ό,τι βρισκότανε σπίτι τους. Κάθε μικροοικονομία εξατμίστηκε. Ό,τι κρυβότανε για στήριγμα των γηρατειών, η προίκα των κοριτσιών, το κεντητό προσκέφαλο, τα νυφικά σεντόνια, όλα πήρανε το δρόμο της αγοράς. Τα καταπίνει κάθε μέρα ο

⁵³ Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», ό.π., σ. 231.

σκοτεινός λάκκος, και όμως το τρομαχτικό φάσμα της πείνας είναι εκεί μπροστά τους». ⁵⁴

Ο Σταύρος Θωμαδάκης υποστηρίζει ότι «ο τότε γενικός διευθυντής του Υπουργείου Οικονομικών υπολόγισε πως το κατά κεφαλή βάρος των κατοχικών δαπανών στην Ελλάδα ήταν πέντε φορές μεγαλύτερο απ' ότι στη Γαλλία. Από τον υπολογισμό αυτό συμπεραίνουμε πώς ο βαθμός εκμετάλλευσης της ελληνικής οικονομίας ήταν υψηλότερος [...]». ⁵⁵ Έχει υποστηριχθεί μάλιστα, ότι σε καμιά άλλη κατεχόμενη χώρα όπως ήταν η Ελλάδα, δεν παρατηρήθηκε τόσο σκληρή εκμετάλλευση του εθνικού πλούτου από τις δυνάμεις του Άξονα. ⁵⁶

Η Κατοχή θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανέδειξε ακόμη περισσότερο τις κοινωνικές ανισότητες που υπήρχαν στην ελληνική κοινωνία και από ότι φαίνεται «ο θάνατος τον τραγικό αυτό χειμώνα ήταν ταξικός». ⁵⁷ Δεν είχαν όλοι οι άνθρωποι τις ίδιες ευκαιρίες για να επιζήσουν και ο κοινωνικός αυτός αποκλεισμός απέναντι στη ζωή διευρύνθηκε από την αυξημένη ανεργία και τον υπερπληθωρισμό και έφερε κοινωνικές ομάδες, όπως ήταν οι άνεργοι, οι εργάτες και οι μισθωτοί, αντιμέτωπες με τη λιμοκτονία. ⁵⁸

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι η επίταξη των μεταφορικών μέσων, των πρώτων υλών και η αφαίμαξη των αποθεμάτων της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα, το εμπάργκο που επιβλήθηκε από τους Βρετανούς, η αποτυχία του επίσημου κατοχικού κράτους να συγκεντρώσει την παραγωγή και να τη διοχετεύσει στις περιοχές που είχαν μεγαλύτερη ανάγκη, η κακή σοδειά του 1941, αποτέλεσαν τους κύριους λόγους για την εμφάνιση του λιμού στις αστικές περιοχές.

Γι' αυτό οι άνθρωποι προκειμένου να επιζήσουν άρχισαν να μετακινούνται προς την ύπαιθρο, όπου η εξεύρεση τροφής ήταν μάλλον πιο σίγουρη από τα αστικά κέντρα. Όσοι κατάγονταν από κάποιο χωριό επέστρεψαν πίσω για λόγους επιβίωσης. Μάλιστα θεωρούνταν τυχεροί αυτοί που είχαν συγγενείς εκεί, αφού θα μπορούσαν να προμηθευτούν κάποια από τα απαραίτητα αγαθά για τη σίτισή τους. Η αδυναμία της Ελλάδας να παράγει το σύνολο των αναγκαίων αγαθών και ο ναυτικός αποκλεισμός σε συνδυασμό με τις μεταφορικές δυσκολίες και την αδυναμία του κράτους να

⁵⁴ Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, ό.π., σ. 32, 33, 34.

⁵⁵ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», ό.π., σ. 124.

⁵⁶ Ανώνυμο, «Ο φοβερός λοιμός», ό.π., σ. 301.

⁵⁷ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η κατοχή της πείνας και των στερήσεων», ό.π., σ. 61.

⁵⁸ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», ό.π., σ. 198.

συγκεντρώσει την αγροτική παραγωγή, οι επιτάξεις αγαθών και οι πρακτικές λεηλασίας των δυνάμεων του Άξονα, δημιούργησαν έλλειψη αγαθών στα μεγάλα αστικά κέντρα και αποτέλεσαν τις βασικές προϋποθέσεις για την εμφάνιση της ανεπίσημης και «παράνομης» μορφής οικονομίας που ονομάστηκε μαύρη αγορά. Η μαύρη αγορά μαζί με το δελτίο τροφίμων αποτέλεσαν τους βασικούς μηχανισμούς προμήθειας αγαθών για τα αστικά κέντρα.⁵⁹

1.3 Η μαύρη αγορά και οι επιπτώσεις της – κοινωνικές παρενέργειες

Μια από τις βασικές οικονομικές παρενέργειες που επέφερε η Κατοχή ήταν η μαύρη αγορά. Η μαύρη αγορά ως ανεπίσημη μορφή εφοδιασμού τροφίμων, αποτέλεσε, όσο αντικοινωνικό και άδικο χαρακτήρα και αν είχε, αφού μοίραζε άνισα τα αγαθά της, ένα από τους βασικούς επισιτιστικούς μηχανισμούς την περίοδο αυτή για τα μεσαία κυρίως στρώματα του αστικού πληθυσμού και «συνιστούσε μια ταυτόχρονη οικονομική, πολιτική και κοινωνική παθολογία φωτίζοντας την ανικανότητα του κράτους να εξασφαλίσει τους αναγκαίους πόρους για τη συντήρηση των πολιτών του».⁶⁰ Σύμφωνα με τον Ζυνό «αν όλοι οι Έλληνες βάσιζαν τις ελπίδες τους για τη διατροφή τους αποκλειστικά στις προσπάθειες της κυβέρνησης, δεν θα είχε μείνει κανένας ζωντανός για τούτη την έκθεση...».⁶¹ Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού κατάφερε να προμηθευτεί αγαθά είτε από φίλους και συγγενείς που είχε στην ύπαιθρο είτε συμμετέχοντας στο μαύρο εμπόριο.⁶²

Κατά τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου η μαύρη αγορά χωρίστηκε, «όχι μόνο γεωγραφικά αλλά και κοινωνικά».⁶³ Από τη μία πλευρά ήταν οι μικροί μαυραγορίτες που προσπάθησαν να εξασφαλίσουν ένα μικρό εισόδημα για να επιζήσουν και από την άλλη οι μεγάλοι μαυραγορίτες, οι οποίοι συνεργαζόμενοι με τις δυνάμεις του Άξονα και την κατοχική κυβέρνηση των δωσίλογων, πλούτισαν εκμεταλλευόμενοι την πείνα των συνανθρώπων τους.

Όπως αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα, η έλλειψη βασικών αγαθών στις πόλεις, δημιούργησε μια τεράστια ανθρώπινη κινητικότητα προς την παραγωγική

⁵⁹ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *ό.π.*, σ. 121.

⁶⁰ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, *ό.π.*, σ. 79.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 79.

⁶² Στο ίδιο, σ. 79.

⁶³ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, *ό.π.*, σ.101.

ύπαιθρο για την εξασφάλιση της επιβίωσής τους. Ένας μεγάλος αριθμός ατόμων άρχισε να μετακινείται προς την επαρχία είτε για την εξασφάλιση των αναγκαίων αγαθών είτε για κάποιο μικρό εισόδημα.⁶⁴ Συνήθως, όσο πιο μακριά από μεγάλα αστικά κέντρα ταξίδευαν οι άνθρωποι, τόσο πιο πιθανό ήταν να αποφύγουν τις υψηλές τιμές, αφού ο ανταγωνισμός ήταν μικρότερος. Έχει υπολογιστεί ότι εκείνη την περίοδο ταξίδευαν περίπου από 10.000 μέχρι 15.000 άνθρωποι καθημερινά μεταφέροντας σχεδόν 10.000 τόνους τρόφιμα το μήνα, ποσότητα εφτά περίπου φορές μεγαλύτερη από τους 1430 τόνους επισιτιστικής βοήθειας που έφερνε σπάνια το πλοίο «Κουρτουλούς» από την Τουρκία.⁶⁵ Οι συνολικές ποσότητες που κατάφερε να μεταφέρει το πλοίο αυτό στα πέντε ταξίδια που πραγματοποίησε, από τον Οκτώβριο του 1941 μέχρι και τον Ιανουάριο του 1942 που βυθίστηκε, δεν ξεπέρασαν τους 6.735 τόνους, οι οποίοι αποδείχτηκαν βέβαια ανεπαρκείς, για να αποτρέψουν το λιμό στην Αθήνα.⁶⁶

Η μαζική αυτή μετακίνηση των ανθρώπων, από τα αστικά κέντρα προς την ύπαιθρο και η επιστροφή τους στην Αθήνα, περιγράφεται στην ακόλουθη μαρτυρία:

«Από τον σταθμόν της Γραβιάς ο αριθμός των ταξιδιωτών ηύξανε καταπληκτικώς. Επρόκειτο περί κυμάτων λαϊκών μαυραγοριτών, τα οποία με ορμή κουρσάρων κατελάμβανον τας κενάς θέσεις και χώρους των βαγονίων. Μετά από δύο-τρεις στάσεις, όχι μόνο οι εντός και εκτός των βαγονίων χώροι αλλά και αι στέγαι των βαγονιών είχαν υπερπληρωθή επιβατών και αποσκευών...».⁶⁷

Στα ταξίδια αυτά οι άνθρωποι των πόλεων κουβαλούσαν μαζί τους διάφορα αγαθά όπως ρούχα, παπούτσια, κοσμήματα και ό,τι άλλο διέθεταν για να τα ανταλλάξουν με τρόφιμα που ήταν απαραίτητα για την επιβίωση τους. Συνήθως πρώτα πουλούσαν είδη μικρής αξίας και αργότερα, ανάλογα με την έξαρση του λιμού, εκποιούσαν πιο πολυτελή αντικείμενα.⁶⁸ Για παράδειγμα, η οικογένεια του Θ. Κόντου από την Τρίπολη κατάφερε να επιζήσει, όταν ο γιος τους αντάλλαξε διάφορα αντικείμενα προικός με λάδι, που του πρόσφεραν οι κάτοικοι του χωριού Καστανιά που βρίσκεται στο βόρειο Ταΰγετο. Με την επιστροφή του στην Τρίπολη πούλησε το λάδι με άρβυλα, αλάτι και ρούχα που του έδωσαν Ιταλοί. Τα τελευταία κατάφερε να

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 88.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 89-90.

⁶⁶ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 73.

⁶⁷ Σταύρος Καλογιάννης, *Ημερολόγιον ενός στρατιώτου*, Αθήνα, Αετός, 1945, παρατίθεται στο: Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 87.

⁶⁸ Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945.*, ό.π., σ. 77-78.

τα ανταλλάξει με γάλα από κτηνοτρόφους της Αρκαδίας.⁶⁹ Βλέπουμε λοιπόν ότι για να επιβιώσει μια οικογένεια, έπρεπε να εφεύρει μία στρατηγική εφοδιασμού αγαθών, ανταλλάσσοντας αγαθά του νοικοκυριού που είχαν δευτερεύουσα σημασία με αλλά πιο ζωτικής φύσης, προκειμένου να καλύψει τις επισιτιστικές της ανάγκες.

Άλλοι άνθρωποι πάλι που το εισόδημα τους είχε εξανεμιστεί από τον πληθωρισμό, φαίνεται ότι δανείστηκαν χρήματα από γνωστούς τους ώστε να αγοράσουν αγαθά και να συμμετέχουν στο μαύρο εμπόριο, αποκτώντας ένα μικρό εισόδημα, που θα τους επέτρεπε να επιζήσουν.

«Είχε σύζυγο και τέκνα. Κάπου ειργάζετο, αλλά πώς να ζήσει με το ημερομίσθιο του; Κάποιος γνωστός τον εχηματοδότησε με την συμφωνία να συμμετέχει κατά το ήμισυ εις τα κέρδη. Κατόπιν προχείρου λογαριασμού σύμφωνα με τους αριθμούς που μας έδωσεν από την όλην αυτήν ταλαιπωρία το παλικάρι αυτό θα ωφελείτο περί τάς 2-3000 δραχμάς. Το ποσόν μας εφάνη μικρόν και τον συνεβουλεύομεν να μην πωλήσει αμέσως το εμπόρευμά του, αλλά να το κρατήσει επ' ολίγον διάστημα διά να πραγματοποιήσει μεγαλύτερα κέρδη...».⁷⁰

Η μετακίνηση μάλιστα αγαθών εκείνη την περίοδο είχε απαγορευτεί από τις κατοχικές αρχές και για να ταξιδέψει κανείς, χρειαζόταν ειδική άδεια, η οποία δινόταν σπάνια και ύστερα από μεγάλες προσπάθειες και κόπους. Οι άνθρωποι όμως με ατομικές και συλλογικές πρωτοβουλίες παρέκαμψαν τις γραφειοκρατικές αυτές δυσκολίες και αφήφησαν τους νόμους της κατοχικής κυβέρνησης, προκειμένου να επιβιώσουν.

Οι ποσότητες αγαθών που μετακινούσαν οι μεμονωμένοι άνθρωποι από την ύπαιθρο, για να τις μεταπωλήσουν στις πόλεις και να καταφέρουν να επιζήσουν, ήταν πολύ πιο μικρές σε σύγκριση με τις μεγάλες και συγκεντρωμένες ποσότητες που είχαν επιτάξει οι κατοχικές δυνάμεις και διακινούσαν οι μεγάλοι μαυραγορίτες. Οι τελευταίοι χρησιμοποιούσαν ακόμη και τα μέσα μεταφοράς των δυνάμεων του Άξονα, για να μεταφέρουν τις σημαντικές αυτές ποσότητες τροφίμων.⁷¹

Σχετικά με το διαχωρισμό της μαύρης αγοράς ο Δημήτρης Γληνός, στο απόσπασμα που ακολουθεί, αποκαλεί τους μεγάλους μαυραγορίτες «τσακάλια» και τους κατηγορεί ότι συνεργάζονται τόσο με μέλη της κυβέρνησης των κουίσλικ όσο και με τις κατοχικές δυνάμεις: «Ότι πουλάει ο καθένας μας για να φτωχοζήσει, το

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 74.

⁷⁰ Σταύρος Καλογιάννης, *Ημερολόγιον ενός στρατιώτου*, ό.π., παρατίθεται στο: Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 87.

⁷¹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 101.

ρολόι του, το χαλί του, τη βέρα του, το κόσμημα της γυναίκας του, την εικόνα, όλα πέρασαν στα χέρια των τσακαλιών. Αυτοί κάνουν όλες τις μεγάλες βρώμικες επιχειρήσεις σε συνεργασία με υπουργούς και με ξένους. Αυτοί είναι οι πραγματικοί δημιουργοί της μαύρης αγοράς και όχι ο φτωχός μεταπωλητής, που προσπαθεί να ζήσει την οικογένεια του πουλώντας πέντε οκάδες τομάτες ή τρεις οκάδες μαρίδα». ⁷²

Η δομή της μαύρης αγοράς θα μπορούσε να παρομοιαστεί με μία πυραμίδα, όπου στην κορυφή της ιεραρχίας βρίσκονταν οι πλούσιοι έμποροι και βιομήχανοι, τα «τσακάλια», ενώ στη βάση της δραστηριοποιούνταν οι «άνθρωποι της διπλανής πόρτας». ⁷³ Οι τελευταίοι προέρχονταν από τα κοινωνικά στρώματα φτωχών αγροτών, άλλοι ήταν υπάλληλοι, δικηγόροι, εργάτες, φαντάροι που δεν μπόρεσαν να γυρίσουν στην πατρίδα τους και αναγκάστηκαν εξαιτίας των δύσκολων οικονομικών συνθηκών (φτώχεια, ανεργία) να τριγυρνούν στους δρόμους των πόλεων ως πλανόδιοι έμποροι. ⁷⁴ Σε αντίθεση με τους τελευταίους αυτοί που σίγουρα κερδοσκόπησαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν οι μεγάλοι μαυραγορίτες που βρίσκονταν στην κορυφή της ιεραρχίας, οι οποίοι είχαν προσωπικές διασυνδέσεις με τις κατοχικές αρχές και τις δυνάμεις του Άξονα. Για να πλουτίσει κανείς αρκούσαν δύο προϋποθέσεις: να είναι «κοντά στα φθίνοντα αποθέματα αγαθών και να είναι κοντά στην εξουσία». ⁷⁵ Σύμφωνα με τον Mazower ο αριθμός αυτών που έχασαν την περιουσία τους από την οικονομική συντριβή, ήταν σίγουρα πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό εκείνων που πλούτισαν και κέρδισαν εις βάρος του κοινωνικού συνόλου. ⁷⁶

Ο οικονομολόγος Ε. Χεκίμογλου στο άρθρο του «η πολιτική οικονομία του λιμού», αναφέρει ότι αποκρύπτονταν τρόφιμα από τους μαυραγορίτες με σκοπό να διοχετευτούν στις δυνάμεις Κατοχής, οι οποίες εμφανίζονταν ως αγοράστριες και αφού πλειοδοτούσαν στις τιμές αποκτούσαν όλο και μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής. ⁷⁷ Έτσι με τον τρόπο αυτό οι μαυραγορίτες κερδοσκοπούσαν. Εξάλλου η τακτική αυτή λόγω των μεγάλων ποσοτήτων που αγοράζονταν από τις κατοχικές δυνάμεις, οδηγούσε στη μείωση της προσφοράς των τροφίμων που ήταν αναγκαία για

⁷² Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, ό.π., σ. 30.

⁷³ Γιώργος Προγουλάκης, «Από την μικρασιατική καταστροφή στις παραμονές της μεταπολίτευσης 1922-1972», Αθήνα 2009, σ. 61, <http://www.econ.uoa.gr/UA/files/134872301.doc> (τελευταία πρόσβαση 30/6/2010).

⁷⁴ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 86.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 87.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 87.

⁷⁷ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η πολιτική οικονομία του λιμού», ό.π., σ. 19.

την επιβίωση των ανθρώπων, με αποτέλεσμα την ακόμα μεγαλύτερη αύξηση των τιμών.

Οι υψηλές βέβαια τιμές της μαύρης αγοράς αντικατόπτριζαν ως ένα βαθμό και τις δυσκολίες και τα ρίσκα που έπαιρναν εκείνη την περίοδο οι άνθρωποι που μετέφεραν τα προϊόντα. Για παράδειγμα στη Μυτιλήνη που η εξαγωγή ελαιόλαδου ήταν παράνομη, οι άνθρωποι που κατοικούσαν στο χωριό Πλαγιά, έπρεπε να δαπανήσουν αρκετά, για να ναυλώσουν πλοίο, που θα μετέφερε το φορτίο λαδιού στη Χαλκιδική, για να το ανταλλάξουν με άλλα τρόφιμα που τους ήταν αναγκαία. Ο φόβος να επιταχτεί το φορτίο από τις κατοχικές δυνάμεις έκανε τους μαυραγορίτες να «λαδώνουν» μια σειρά από αξιωματούχους, για να εξασφαλίσουν την ελεύθερη διέλευση του φορτίου τους.⁷⁸ Οι υψηλές τιμές οφείλονταν ακόμα τόσο στην έλλειψη αγαθών, όσο και στην αυξανόμενη κυκλοφορία του χρήματος, η οποία οδήγησε σε πληθωρισμό και υποτίμηση του χρήματος.⁷⁹

Τον πρώτο τραγικό χειμώνα της Κατοχής 1941-1942 οι τιμές της μαύρης αγοράς βρίσκονταν στο απόγειό τους. Το φθινόπωρο του 1942 πολλοί κερδοσκόποι μαυραγορίτες ποντάροντας πιθανόν πάλι σε έναν ακόμη τραγικό χειμώνα έκρυβαν αγαθά, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η ζήτηση και να ανεβάσουν ακόμα περισσότερο τις τιμές. Η είδηση όμως για στρατιωτικές επιτυχίες των συμμάχων στο μέτωπο στη Β. Αφρική στα μέσα Νοέμβρη του 1942 προκάλεσε πανικό στους κύκλους τους, καθώς διαφαινόταν στον ορίζοντα μια πιθανή άρση του αποκλεισμού από τους Συμμάχους. Γι' αυτό οι τιμές των αγαθών το Νοέμβριο του 1942 μειώθηκαν κατά 50%, κάτι που ίσως να σήμαινε μία αύξηση της προσφοράς αγαθών στην αγορά. Οι αποθησαυρισμένες ποσότητες τροφίμων πρέπει να ήταν τεράστιες και αυτό καταδεικνύει τον αντικοινωνικό χαρακτήρα της μαύρης αγοράς και τις εγκληματικές ενέργειες των μεγάλων μαυραγοριτών εναντίον του κοινωνικού συνόλου σε περίοδο σιτοδείας.⁸⁰ Ακόμα η επισιτιστική βοήθεια του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, για τη δράση του οποίου θα μιλήσουμε εκτενέστερα σε παρακάτω ενότητα, το φθινόπωρο του 1942, συνέβαλε στην πτώση των τιμών της μαύρης αγοράς.

Η μαύρη αγορά δεν λειτούργησε το ίδιο για όλες τις κοινωνικές τάξεις και ανέδειξε ακόμη περισσότερο τις κοινωνικές ανισότητες που υπήρχαν στην ελληνική κοινωνία. Τα αγαθά που πρόσφερε ήταν περισσότερο προσιτά στα μεσαία κοινωνικά

⁷⁸ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 84.

⁷⁹ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», ό.π., σ. 132.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 135.

στρώματα, τα οποία είχαν ως ένα βαθμό την οικονομική δυνατότητα να συμμετέχουν στην αγορά, ενώ ήταν απαγορευμένα για τους μισθωτούς εργάτες, των οποίων το εισόδημα δεν επαρκούσε λόγω των υψηλών τιμών, για να αποκτήσουν τα απαραίτητα αγαθά για την επιβίωση τους. Οι παρατηρήσεις του Σταύρου Θωμαδάκη, στο σημείο αυτό, είναι σημαντικές:

«Ο απλούστερος τρόπος να εξετάσουμε τις προσβάσεις των διάφορων στρωμάτων είναι να συγκρίνουμε το ύψος των μισθών με το κόστος ζωής ή, στην προκειμένη περίπτωση, του κόστους επιβίωσης. Γι' αυτόν το σκοπό έχουμε συγκεντρώσει στοιχεία για τους μισθούς και κατασκευάσαμε ένα «καλάθι» με τρόφιμα που αντιστοιχεί στις ημερήσιες ανάγκες συντήρησης ενός ενήλικα. Το περιεχόμενο του «καλαθιού» έχει ως εξής. 100γρ. κρέας, 150γρ. ρύζι, 500γρ. ψωμί, 50γρ. ελαιόλαδο, 30γρ. σαπούνι, 200γρ. γάλα και 50γρ. ζάχαρη. Στο «καλάθι» δεν συμπεριλάβαμε καθόλου ρουχισμό και καύσιμα, επειδή δεν υπάρχουν στοιχεία για την εξέλιξη των τιμών ούτε για τα απαραίτητα ποσοστά ημερήσιας χρήσης (ο αποκλεισμός αυτών των ειδών ίσως παρουσιάσει το κόστος επιβίωσης μειωμένο)».⁸¹

**ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΗΜΕΡΟΜΗΣΘΙΟΥ ΚΑΙ ΣΙΤΗΡΕΣΙΟΥ (ΚΟΣΤΟΥΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ) ΣΕ
ΤΙΜΕΣ ΜΑΥΡΗΣ ΑΓΟΡΑΣ (ΔΡΑΧΜΕΣ)⁸²**

<i>Έτος</i>	<i>Τιμή Σιτηρεσίου</i>	<i>Μέσο Ημερομίσθιο</i>	<i>Αναλογία</i>
Οκτώβριος 1940	15.2	75	4,9
Απρίλιος 1943	9.301.0	4.500	0,48
Αύγουστος 1943	13.293.0	8.500	0,64
Δεκέμβριος 1943	52.423.0	75.000	1,43
Φεβρουάριος 1944	221.320.0	175.000	0,79
Μέσος όρος περιόδου Κατοχής			0,84

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα που παραθέτει ο Θωμαδάκης, «σύγκριση ημερομισθίου και σιτηρεσίου σε τιμές μαύρης αγοράς» την περίοδο του 1940, με ένα ημερομίσθιο αγοράζονταν κατά μέσο όρο πέντε «καλάθια», ενώ κατά τη διάρκεια της Κατοχής μόνο τα 4/5 του «καλαθιού» των ημερήσιων αναγκών ενός ενήλικα.

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 130-131.

⁸² Στο ίδιο, σ. 131.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι αυξημένες τιμές της μαύρης αγοράς αποδυνάμωσαν την αγοραστική δύναμη του μέσου μισθού σε επίπεδα χαμηλότερα από το 1/6 της αξίας που είχε πριν τον πόλεμο. Οι νέες αυτές συνθήκες της Κατοχής, η φτώχεια και η ανεργία πρέπει να προκάλεσαν τρομερή εξαθλίωση στους μισθοσυντήρητους οικογενειάρχες, ειδικότερα σε αυτούς που είχαν να συντηρήσουν μια μέση οικογένεια δύο ατόμων.⁸³ Η κατάσταση σίγουρα ήταν ακόμα χειρότερη για τους πολύτεκνους. Ένας δικηγόρος με 7 παιδιά σε ένα γράμμα που έστειλε στον Α. Πέρσον για βοήθεια αναφέρει: «Διά την κρατούσαν όμως κατάστασιν μη ων ικανός να προσπωρίζομαι άλλοθεν τα προς συντήρησιν των τέκνων μου κατ' ανάγκην διέθεσα, ό, τι επί 44 έτη τιμίως εκτησάμην. Ήδη έφθασα εις σημείον να ζητώ παρά Φιλανθρώπων την ενίσχυσιν».⁸⁴

Τεράστιες περιουσίες κατά τη διάρκεια της Κατοχής πρέπει να άλλαξαν χέρια. Ανάλογα με τις εξάρσεις του λιμού υπήρχαν και αυξομειώσεις στις πωλήσεις ακινήτων αλλά και σε ποικίλα είδη εμπράγματων περιουσιών. Πολλοί μικροαστοί κυρίως αλλά και άλλοι από τις επαγγελματικές τάξεις που δεν τους είχε μείνει τίποτα αναγκάστηκαν να πουλήσουν τα σπίτια τους, ενώ άλλοι ακόμα και το κρεβάτι τους, για να μπορέσουν να επιβιώσουν.⁸⁵ Ο Άξελ και η Έλσα Πέρσον αναφέρουν ότι «πολλές μικροαστικές φαμίλιες που είχαν από παλιότερα ένα σωρό συγύρια κι αναγκάστηκαν να τα βγάλουν στο σφυρί, έμειναν τώρα στους πέντε δρόμους».⁸⁶ Σίγουρα για να μπορέσει να επιβιώσει μια οικογένεια που δε διέθετε ισχυρούς οικονομικούς πόρους θα έπρεπε να αρχίσει να εκποιεί τα περιουσιακά της στοιχεία. Σύμφωνα με πηγές της περιόδου αριστοκρατικά ακίνητα πουλήθηκαν στο 25% της πραγματικής προπολεμικής αξίας τους ενώ μεσαία ακίνητα περίπου ανάμεσα στο 6% και 15% της αξίας τους.⁸⁷

Τα μέτρα της κατοχικής κυβέρνησης για να ελέγξουν και να εξαλείψουν τη μαύρη αγορά απέβησαν άκαρπα, καθώς είχαν κυρίως στόχο τους μικρούς μαυραγορίτες παρά αυτούς που συνεργάστηκαν με τις κατοχικές δυνάμεις και αισχροκέρδησαν, εκμεταλλευόμενοι τις βασικές ανάγκες της υπόλοιπης κοινωνίας.

⁸³ Στο ίδιο, σ. 131.

⁸⁴ Δ., [γράμμα προς Α. Πέρσον, 13/7/1943], στο: Κωστής Παπακόγκος, *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 120.

⁸⁵ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 86.

⁸⁶ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], ό.π., σ. 50.

⁸⁷ Σχετικά με τον όρο «πραγματική αξία» ο Θωμαδάκης γράφει ότι εννοεί: «την αξία ακίνητης περιουσίας εκφρασμένη σαν ένα υποθετικό καλάθι τροφίμων»: Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», ό.π., σ. 133.

Για παράδειγμα, οι σκληρές εξαγγελίες της κυβέρνησης Τσολάκογλου, ότι θα τιμωρήσει με αυστηρές ποινές τους κερδοσκόπους της μαύρης αγοράς, στην πράξη αποδείχτηκαν χίμαιρες, αφού κανείς από τους σημαντικούς κερδοσκόπους που είχαν συλληφθεί για συμμετοχή στο μαύρο εμπόριο, όπως ήταν ο πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, δεν καταδικάστηκαν από τα αγορανομικά δικαστήρια που είχαν συσταθεί εκείνη την περίοδο.⁸⁸ Αντίθετα οι περισσότερες περιπτώσεις καταδικασθέντων με τη κατηγορία της πώλησης σε υψηλές τιμές αφορούσαν τους μικρούς μαυραγορίτες οι οποίοι διακινούσαν ασήμαντες ποσότητες αγαθών για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Όλα αυτά δείχνουν ότι στόχος μάλλον των μέτρων αυτών ήταν η αποδυνάμωση του λαϊκού μαζικού χαρακτήρα τη μαύρης αγοράς, για να μπορέσει το εμπόριο αυτό να συγκεντρωθεί σε λίγους ισχυρούς ανθρώπους που δρούσαν με την κάλυψη των αρχών Κατοχής.⁸⁹ Στο κέντρο της πόλης δραστηριοποιούνταν κυρίως οι μεγάλοι μαυραγορίτες με την ανοχή της κυβέρνησης των δωσίλογων, ενώ οι «λαϊκοί μαυραγορίτες» ενεργούσαν στις συνοικίες και τα περίχωρά της, όπου ήταν πιθανόν πιο προστατευμένοι από τα μάτια των επίσημων κατοχικών αρχών.

Σύμφωνα με φήμες της εποχής δεν ήταν λίγοι οι επίσημοι, ακόμα και υπουργοί της κυβέρνησης Τσολάκογλου, που συμμετείχαν στο μαύρο εμπόριο. Είναι προφανές ότι όσοι βρίσκονταν σε θέση εξουσίας είχαν τη δυνατότητα συνεργαζόμενοι με τις κατοχικές δυνάμεις που είχαν επιτάξει αρκετά από τα αποθέματα τροφίμων και μέσα μεταφοράς, να χρησιμοποιήσουν τη θέση τους, για να πλουτίσουν. Η ατιμωρησία των μεγάλων μαυραγοριτών δεν έπεισε καθόλου τον πεινασμένο λαό ότι ο Τσολάκογλου μαζί με τον υπουργό Οικονομίας Γκοτζαμάνη, είχαν πράγματι την πρόθεση να «χτυπήσουν» τη μαύρη αγορά και καλλιέργησε αισθήματα μίσους απέναντι στους μεγάλους κερδοσκόπους.⁹⁰ Οι άνθρωποι που άρχισαν να ξεπουλούν όλα τα υπάρχοντα τους για να επιβιώσουν μισούσαν την ίδια στιγμή αυτόν που τους τα πήρε.⁹¹

⁸⁸ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 88.

⁸⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 170-171.

⁹⁰ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ.88.

⁹¹ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ» στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8^{ος} : *Η εμπόλεμη Ελλάδα 1940-1949*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 87.

Η μαύρη αγορά στην πραγματικότητα εξαπλωνόταν όλο και πιο πολύ εκεί που προσπαθούσαν οι επίσημες αρχές να την περιορίσουν.⁹² Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο σκληρός λόγος που χρησιμοποιούσε η κατοχική κυβέρνηση και τα μέτρα ανακοίνωσης ενάντια στη μαύρη αγορά και τους κερδοσκόπους ήταν μέρος της πολιτικής της προπαγάνδας, για να ρίξει τις κύριες ευθύνες για την έλλειψη τροφίμων σε λίγους «ανήθικους» μαυραγορίτες. Οι τελευταίοι αποτελούσαν τον αποδιοπομπαίο τράγο, για να αποποιηθεί η δωσίλογη κυβέρνηση τις ευθύνες από την κακή οικονομική πολιτική που ακολούθησε,⁹³ η οποία, σε συνδυασμό με τις επιτάξεις των αγαθών από τις δυνάμεις του Άξονα καθώς και το εμπάργκο που επιβλήθηκε στη χώρα από τους Συμμάχους, που αναλύσαμε στην προηγούμενη ενότητα, ευνόησαν την εμφάνιση της μαύρης αγοράς.

1.4 Το επίσημο δελτίο διατροφής και αντιστασιακές πρακτικές για την ενίσχυση του

Οι χαμηλότερες στην ιεραρχία κοινωνικές τάξεις, τα φτωχά λαϊκά στρώματα, εκτός από τη μαύρη αγορά, που αποτέλεσε πηγή αγαθών για τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα, έπρεπε, προκειμένου να επιβιώσουν να αρκестούν σε εναλλακτικούς τρόπους διανομής αγαθών. Ένας από αυτούς ήταν και το επίσημο δελτίο διατροφής.

Η ποσότητα βέβαια των αγαθών που πρόσφερε το δελτίο ήταν περιορισμένη και σε καμία περίπτωση δεν επαρκούσε, για να τραφεί πλήρως ένας ανθρώπινος οργανισμός. Για παράδειγμα, από τον Ιούλιο του 1941 έως τα τέλη Μαρτίου του 1942, μοιράστηκαν ανά άτομο με δελτίο τροφίμων από τις κατοχικές αρχές σε Αθήνα και Πειραιά 30 ως 60 περίπου δράμια⁹⁴ ψωμί ημερησίως, με ενδιάμεσες όμως διακοπές της πενιχρής αυτής βοήθειας. Συνολικά και για τους εννιά μήνες, μοιράστηκαν 4 οκάδες περίπου σταφίδα, 125 δράμια ρύζι, μία οκά τυρί, 100 δράμια όσπρια και 200 δράμια ζάχαρη.⁹⁵

⁹² Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], *ό.π.*, σ. 50.

⁹³ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, *ό.π.*, σ. 88-89.

⁹⁴ Το **δράμι** ήταν μονάδα μέτρησης βάρους που χρησιμοποιούταν στην Ελλάδα μέχρι το 1959. Ένα δράμι στην Ελλάδα ισοδυναμούσε με 3,203 γραμμάρια. 400 δράμια ισοδυναμούσαν με μια οκά.

⁹⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, *ό.π.*, σ. 138.

Οι θερμίδες που αντιστοιχούν στις ποσότητες αυτές ήταν για τον Ιούλιο του 1941 458, για τον Αύγουστο 418, το Σεπτέμβριο 510, για τον Οκτώβριο 327, το Νοέμβριο 183, το Δεκέμβριο 410, για τον Ιανουάριο του 1942 356, το Φεβρουάριο 204 και το Μάρτιο 357. Αν συγκρίνουμε τους αριθμούς αυτούς με τις πλήρεις θερμίδες που πρέπει να προσλαμβάνει ένα άτομο ημερησίως για μια σωστή διατροφή ή ακόμα και με τις ελάχιστες, για να επιβιώσει, οι οποίες είναι 2500 για την πρώτη περίπτωση και 1200 με 1300 θερμίδες για τη δεύτερη περίπτωση αντίστοιχα, μπορούμε να δούμε την ανεπάρκεια του δελτίου ως μέσου, για να μπορέσει να επιβιώσει κάποιος την περίοδο της Κατοχής.⁹⁶ Αυτό εξηγεί σίγουρα και την πρακτική των ανθρώπων εκείνη την εποχή να μη δηλώνουν τους νεκρούς συγγενείς τους, προκειμένου να μπορέσουν να διατηρήσουν το δελτίο τροφίμων αυτού που χάθηκε, για να λάβουν λίγες παραπάνω από τις ανεπαρκείς θερμίδες που πρόσφεραν οι κατοχικές αρχές και να κρατηθούν στη ζωή.

Ακόμα οι ποσότητες αυτές που πρόσφερε το δελτίο, ήταν συγκριτικά πολύ πιο μικρές από εκείνες που οι κατοχικές αρχές διένεμαν στους Γερμανούς πάροικους της πρωτεύουσας. Η ανισότητα αυτή δείχνει ότι η διανομή γινόταν όχι με βάση τις πραγματικές ανάγκες που είχαν οι άνθρωποι την εποχή εκείνη, αλλά με φυλετικά κριτήρια. Για παράδειγμα κάθε εβδομάδα μοιράζονταν στους Γερμανούς πάροικους της Αθήνας, «1000 δράμια ψωμί, 200 κρέας, 50 βούτυρο, 200 λάδι, 100 ρύζι ή όσπρια, 100 ζυμαρικά, 2 αυγά, 100 δράμια ζάχαρη, 10 καφέ, 5 τσάι»,⁹⁷ ποσότητες πολύ μεγαλύτερες από τις αντίστοιχες που έπαιρναν οι υπόλοιποι υποσιτισμένοι κάτοικοι της πρωτεύουσας.

Η αποτυχία του δωσίλογου κράτους να προσφέρει ακόμη και τα ελάχιστα αναγκαία για την επιβίωση των πολιτών του και να «χτυπήσει» τη μαύρη αγορά, κινητοποίησε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού εναντίον του και ώθησε τους ανθρώπους, να οργανωθούν και να «χτίσουν» αντιστασιακές οργανώσεις οι οποίες στάθηκαν πολύτιμες για την επιβίωσή τους. Οι άνθρωποι δηλαδή, προκειμένου να επιζήσουν, αυτοοργανώθηκαν, πήραν τη ζωή στα χέρια τους και αντέδρασαν με όποιο τρόπο μπορούσαν, υποκαθιστώντας με αυτό τον τρόπο το επίσημο κράτος, το οποίο είχε χάσει κάθε ίχνος αξιοπιστίας στα μάτια τους. Και φυσικά όσο ο αγώνας για επιβίωση εντεινόταν, τόσο περισσότερο βελτιωνόταν και το δελτίο τροφίμων.⁹⁸

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 139.

⁹⁷ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», *ό.π.*, σ. 198.

⁹⁸ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *ό.π.*, σ. 137.

Στα τέλη μάλιστα του καλοκαιριού του 1942 ύστερα από την απόφαση της κυβέρνησης των κουίσλιγκ να σταματήσουν ένα μεγάλο μέρος των λαϊκών συσσιτίων εκτός από τα παιδικά, στην Αθήνα και τον Πειραιά, έλαβαν χώρα μεγάλες απεργίες εργατών στον ιδιωτικό αλλά και στο δημόσιο τομέα. Στις κινητοποιήσεις αυτές που κράτησαν μία εβδομάδα, πήραν μέρος περίπου 60.000 εργατοϋπάλληλοι.⁹⁹ Τα κύρια αιτήματα ήταν η αύξηση των μισθών και των ημερομισθίων και η συνέχιση της λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων. Κεντρικό τους σύνθημα ήταν «100 δράμια ψωμί, 8 δράμια λάδι και συσσίτια».¹⁰⁰

Οι δυνάμεις του Άξονα και η κατοχική κυβέρνηση προσπάθησαν να διαλύσουν και να καταστείλουν τη μεγάλη απεργία και συνέλαβαν αρκετούς απεργούς. Σε πορεία διαμαρτυρίας που έγινε στις 11 Σεπτεμβρίου και στην οποία συμμετείχαν πάνω από 20.000 απεργοί, οι δυνάμεις των караμπινιέρων επιχείρησαν μάταια να διαλύσουν τη διαδήλωση. Η αγωνιστική διάθεση και η αλληλεγγύη των εργατοϋπαλλήλων έκαναν την κυβέρνηση των δωσίλογων να υποχωρήσει και να κάνει δεκτά τα αιτήματά τους, αφού οι μισθοί των δημόσιων υπαλλήλων τετραπλασιάστηκαν, όπως επίσης και τα ημερομίσθια των εργατών. Επίσης τα λαϊκά συσσίτια συνέχισαν να λειτουργούν και απελευθερώθηκαν όσοι από τους απεργούς είχαν συλληφθεί.¹⁰¹

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, πολλές παρόμοιες κινητοποιήσεις συνέβησαν στις περισσότερες πόλεις της Ελλάδας.¹⁰² Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα μέσω των συλλογικών διεκδικήσεων που πρόβαλαν οι εργάτες κατάφεραν να πληρώνονται σε είδος αντί σε χρήμα.¹⁰³ Για παράδειγμα στο Βόλο ο πληθωρισμός είχε φέρει σε τρομερή εξαθλίωση τους εργάτες και προκειμένου να επιβιώσουν, απαίτησαν μέσα από συλλογικές κινητοποιήσεις και κατάφεραν να πληρώνονται το μισθό τους σε είδος. Σύμφωνα με το Χρήστο Βραχνιάρη «σε κάμποσα εργοστάσια, όπως στου

⁹⁹ Οι επαγγελματικές κατηγορίες που πήραν μέρος στην απεργία ήταν οι εξής: «οι σιδηροδρομικοί και οι τροχιοδρομικοί, οι εργάτες των λιπασμάτων, της ΟΥΛΕΝ, του εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, του εργοστασίου ΦΙΞ, οι ανθρακωρύχοι της Καλογρέζας, οι υφαντουργοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι τραπεζικοί και οι υπάλληλοι της τηλεφωνικής εταιρείας, οι υπάλληλοι των οργανισμών δημοσίου δικαίου, το προσωπικό των νοσοκομείων, οι δικηγόροι και άλλοι, και από την πέμπτη μέρα της απεργίας, και οι εφημερίδοπώλες». Αναφέρεται στο: Ανώνυμο, «Ο φοβερός λοιμός», *ό.π.*, σ. 337.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 338, Γιώργος Μαργαρίτης *Από την ήττα στην εξέγερση*, *ό.π.*, σ. 174.

¹⁰¹ Άγνωστου, «Ο φοβερός λοιμός», *ό.π.*, σ. 337-338.

¹⁰² Αναφέρουμε ενδεικτικά, την γενική απεργία στις 12/9/1943 στην Αχαΐα με οικονομικά αιτήματα, τα συλλαλητήρια των παραγωγών της σταφίδας τον Οκτώβριο και Νοέμβριο του 1943 στον Πύργο για την τιμή της σταφίδας, από τα οποία οι διαδηλωτές πέτυχαν να αυξήσουν την ποσότητα αλεύρων που διανέμονταν από τον Ερυθρό Σταυρό. Οι κινητοποιήσεις αυτές αναφέρονται στο: Δημήτρης Κ. Νικολής, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους, Η Εθνική Αντίσταση και η μετακεδεμβριανή Ελλάδα (1941-1982)*, τ. Ε' - ΣΤ', Αθήνα 1983, σ. 251, 312-313.

¹⁰³ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», *ό.π.*, σ. 202.

Παπαγεωργίου και σε άλλες επιχειρήσεις, οι εργάτες απόσπασαν από τους εργοδότες την καταβολή αρχικά 15 οκάδων σταριού, πράγμα που θεωρήθηκε για την πρώτη εκείνη περίοδο μεγάλη κατάκτηση».¹⁰⁴ Ακόμη ιδρύθηκαν αρκετοί συνεταιρισμοί δημόσιων υπαλλήλων που προμήθευαν στα μέλη τους πολλά είδη πρώτης ανάγκης. Οι συνεταιρισμοί αυτοί συνέδεαν τους ανθρώπους συλλογικά στις διάφορες συναλλαγές με τους παραγωγούς και στις οργανωμένες αγωνιστικές κινητοποιήσεις και διεκδικήσεις τους από το κατοχικό κράτος.¹⁰⁵ Οι απεργιακές κινητοποιήσεις και η συγκρότηση συνεταιρισμών, τα λαϊκά συσσίτια, αποτέλεσαν πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές, οι οποίες στηρίχθηκαν και παρακινήθηκαν από το ΕΑΜ¹⁰⁶ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο). Η μαζικότερη αυτή αντιστασιακή οργάνωση την περίοδο Κατοχής, ιδρύθηκε στις 27 Σεπτεμβρίου του 1941 με πρωτοβουλία του ΚΚΕ. Συμμετείχαν ακόμα το Σοσιαλιστικό και το Αγροτικό κόμμα Ελλάδος και η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας.¹⁰⁷ Το καλοκαίρι του 1944 το ΕΑΜ αριθμούσε περίπου 2.000.000 μέλη, ανάμεσα στα οποία οι 412.000 ήταν κομμουνιστές.¹⁰⁸

Τα αίτια της ανάπτυξης και της μαζικότητας του ΕΑΜ θα πρέπει να αναζητηθούν στις άθλιες συνθήκες ζωής που έκαναν την εμφάνισή τους με την κατάληψη της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα. Η ανικανότητα της κατοχικής κυβέρνησης να εξασφαλίσει τα απαραίτητα αγαθά για την επιβίωση των ανθρώπων, αλλά και η συνθηκολόγηση με τις κατοχικές δυνάμεις, συνέτειναν στην απονομιμοποίησή της, στη συνείδηση της μεγάλης πλειονότητας του κόσμου. Ακόμα η ανασφάλεια από τη σιτοδεία που οξύνθηκε έντονα την περίοδο 1941-1942, οδήγησε τους ανθρώπους σε μια γενικευμένη ανυπακοή απέναντι στους νόμους του κατοχικού κράτους και τους ώθησε να βγουν στην παρανομία και να υιοθετήσουν έναν επικίνδυνο τρόπο ζωής.¹⁰⁹ Για παράδειγμα, μπροστά στις απαγορεύσεις για μεταφορά αγαθών τους πρώτους μήνες της Κατοχής και στο κίνδυνο του λιμού, οι άνθρωποι δε

¹⁰⁴ Χρήστος Βραχνιάρης, *Τα χρόνια της λαϊκής εποποιίας*, Αθήνα, Πανόραμα, 1983, σ. 72.

¹⁰⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 104.

¹⁰⁶ Άξελ Πέρσον, «Τα μεταφθινοπωριανά γεγονότα στην Ελλάδα του 1944 και τα παρασκήνια τους», εφημ. Στοκχόλμης *Ντάγκενς Νυχτέρ*, 4,5,6/3/1945, στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 357-358.

¹⁰⁷ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ», ό.π., σ. 93.

¹⁰⁸ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της Ιστορίας 1940-1945» στο: Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 99, Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», ό.π., σ. 84. Περίπου τα ίδια νούμερα με μικρές αποκλίσεις για τα μέλη του ΕΑΜ και του ΚΚΕ αναφέρονται σε συνέντευξη που έδωσε ο Χαρίλαος Φλωράκης, βλ. Ανώνυμο, «Συνεντεύξεις με προσωπικότητες του αγώνα», στο: *Ιστορία της Αντίστασης 1940-1945*, τ. 1, ό.π., σ. 450.

¹⁰⁹ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», ό.π., σ. 87, Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας», ό.π., σ. 102-103.

συμβιβάστηκαν, υιοθέτησαν πρακτικές αυτοσυντήρησης και άρχισαν να ταξιδεύουν, όπως είδαμε, μαζικά προς την ύπαιθρο για να εξασφαλίσουν τροφή. Μέσα σε αυτές τις επισφαλείς συνθήκες έπρεπε να εξεύρουν νέους μηχανισμούς, για να προστατευτούν από την γενικευμένη αναρχία, όπως ήταν η αύξηση της εγκληματικότητας και οι ενδεχόμενες ληστείες¹¹⁰ από λούμπεν στοιχεία που τριγύριζαν στους δρόμους τον πόλεων, αλλά και από τις επίσημες κατοχικές αρχές,¹¹¹ οι οποίες προσπάθησαν να υποτάξουν το μαζικό χαρακτήρα των νέων αυτών ανεπίσημων και παράνομων συναλλαγών που δημιουργήθηκαν. Εκείνη λοιπόν την περίοδο, το ΕΑΜ πρόσφερε την κατάλληλη πολιτική στέγη, για τους ανθρώπους που έβλεπαν τη ζωή τους να απειλείται από την σιτοδεία και θέλησαν να αγωνιστούν για την επιβίωση και την ελευθερία τους. Τα συνθήματα, που πρόβαλε το ΕΑΜ από την αρχή της δημιουργίας του, για παράδειγμα «επιβίωση» και «κάτω η μαύρη αγορά», εύλογα είχαν ισχυρή απήχηση στις εξαθλιωμένες λαϊκές μάζες. Ακόμη αποδεικνύουν ότι οι κομμουνιστές που πήραν την πολιτική πρωτοβουλία για τη συγκρότηση της οργάνωσης του ΕΑΜ, είχαν από νωρίς καταλάβει ότι ο αγώνας της επιβίωσης ενάντια στην πείνα ήταν αποφασιστικής και μείζονος σημασίας για την επιτυχία του εθνικού απελευθερωτικού αγώνα.¹¹² Άλλωστε για να γίνει αντάρτικο θα έπρεπε να βρεθούν εκτός από τα όπλα και οι επισιτιστικοί πόροι, για να το θρέψουν.

Η οργάνωση του ΕΑΜ προχώρησε και σε εφόδους σε κρατικές αποθήκες και κατάσχεσε κρυμμένες ποσότητες τροφίμων από πλούσιους εμπόρους, τις οποίες μοίρασε στα φτωχά λαϊκά στρώματα. Δεν αποτελεί καθόλου σύμπτωση το γεγονός ότι, ενώ το ΕΑΜ προχωρούσε σε επιθέσεις κατά μεγάλων εμπόρων που έκρυβαν αγαθά, η κυβέρνηση των δωσίλογων, που ήθελε να αποκτήσει κοινωνική συναίνεση, έπαιρνε μέτρα εναντίον της μαύρης αγοράς, τα οποία όμως, όπως είδαμε, δεν απέδωσαν καρπούς.¹¹³

Η ατιμωρησία των μαυραγοριτών από το δωσίλογο κράτος δεν πτόησε τους ανθρώπους, οι οποίοι άρχισαν να παίρνουν το νόμο στα χέρια τους. Αναφέρουμε το παράδειγμα από την περιοχή Πηνειά της Ηλείας, όπου «τον Ιούνιο του 1942 οι

¹¹⁰ Τα κρούσματα ληστείας και κλοπών είχαν ιδιαίτερα αυξηθεί λόγω της εξαθλίωσης της ζωής. Ο Μ. Δούνιας στο ημερολόγιο του στις 21.10.1941 γράφει: «Μαθαίνω για την πρώτη ληστεία που έγινε στη γειτονιά μου. Άγνωστοι τραυμάτισαν με πέτρες στο κεφάλι γνωστό κύριο από τη Φιλοθέη και του πήραν βέρα, ρολόι και χρήματα... Τρέμει πια κανείς να βγει μόνος στο σκοτάδι». Το απόσπασμα από το ημερολόγιο παρατίθεται στο: Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», *ό.π.*, σ. 240.

¹¹¹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, *ό.π.*, σ. 191-192.

¹¹² Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», *ό.π.*, σ. 87.

¹¹³ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *ό.π.*, σ. 139.

άποροι αγρότες σκότωσαν[...] έναν αντιπρόσωπο μεγάλο μαυραγορίτη που χτύπησε τις τιμές του σιταριού και τις ανέβασε στο πενταπλάσιο».¹¹⁴

Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η πείνα ριζοσπαστικοποίησε ένα πολύ μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού των αστικών κέντρων¹¹⁵ και παρακίνησε ανθρώπους που είδαν να χάνουν τα οικονομικά τους οφέλη να λάβουν μέρος στην Αντίσταση και να μαζικοποιήσουν την οργάνωση του ΕΑΜ. Όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει ο Άγγελος Ελεφάντης «μεσοστρώματα, μικροαστοί, εργάτες, τεχνίτες δεν έχουν τίποτε να χάσουν παρά την πείνα τους».¹¹⁶

Οι πρώτες αυτές συλλογικές πρακτικές αντίστασης που αναπτύχθηκαν στα αστικά κέντρα σε συνδυασμό με τη σημαντική βοήθεια και λειτουργία της οργάνωσης του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη βελτίωση του επισιτισμού και της υγείας του πληθυσμού των πόλεων. Από το 1943 και έπειτα οι αποστολές ανθρωπιστικής βοήθειας που περιελάμβαναν κυρίως τρόφιμα και φάρμακα αυξήθηκαν. Σχεδόν κάθε μήνα έφθαναν ποσότητες με πλοία από τον Καναδά, τις οποίες ο ΔΕΣ αναλάμβανε να μοιράσει μέσω των τοπικών επιτροπών του σε νοσοκομεία φυλακές και ορφανοτροφεία και σε όσα κοινωνικά στρώματα είχαν μεγαλύτερη ανάγκη.¹¹⁷

Για τις ενέργειες του ΔΕΣ καθώς και για τα προβλήματα που αντιμετώπισε, θα αναφερθούμε λεπτομερώς σε παρακάτω ενότητα. Το σημαντικό βέβαια είναι ότι η άφιξη αυτών των ποσοτήτων βοήθησε, όσο ήταν δυνατόν, το επισιτιστικό πρόβλημα της πόλης την περίοδο 1943-1944. Η ανάγκη για βοήθεια όμως την περίοδο εκείνη άρχισε να γίνεται περισσότερο επιτακτική σε περιοχές της υπαίθρου, οι οποίες στην αρχή της Κατοχής δεν αντιμετώπισαν τόσο σπουδαίο πρόβλημα σιτοδείας σε σύγκριση με τις πόλεις.

¹¹⁴ Ανώνυμο, «Ο φοβερός λοιμός», *ό.π.*, σ.343, Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 1, *ό.π.*, σ. 689.

¹¹⁵ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, *ό.π.*, σ. 78.

¹¹⁶ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», *ό.π.*, σ. 87.

¹¹⁷ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *ό.π.*, σ.138.

Κεφάλαιο 2: Συνθήκες της Κατοχής στην ελληνική ύπαιθρο – η περίπτωση της Πελοποννήσου

2.1 Η κοινωνικό - οικονομική κατάσταση

Οι άθλιες συνθήκες ζωής στις πόλεις τα πρώτα χρόνια της Κατοχής ώθησαν τους ανθρώπους προς την παραγωγική ύπαιθρο για την εξεύρεση των απαραίτητων αγαθών, προκειμένου να επιβιώσουν. Όσοι κατάγονταν από κάποιο χωριό επέστρεψαν πίσω και εγκαταστάθηκαν εκεί. Ο Δημήτρης Κυριαζής από το χωριό Σιδερόκαστρο Μεσσηνίας γράφει: «[...] σιγά σιγά και άλλα Σιδεροκαστριτόπουλα που είχανε για καλύτερη μοίρα ξενιτευτεί, προπαντός στην Αθήνα, γυρίζανε. Η αβεβαιότητα, ο μόνιμος κίνδυνος που αντιπροσώπευε ο κατακτητής, οι δυσκολίες της ζωής που φούντωναν, η πείνα που από την αρχή της κατοχής έδειχνε τα δόντια της, τα διώξανε και τα ξαναφέρανε στις πατρικές εστίες. Και το χωριό έγινε πιο πολυάνθρωπο και εμπλουτίστηκε με περισσότερους νέους».¹¹⁸ Αλλά και η ακόλουθη μαρτυρία του Α. Γιαννόπουλου για τα χωριά της Άνω Μεσσηνίας και Τριφυλίας Πελοποννήσου επιβεβαιώνει τα παραπάνω: «[...] τον Ιούνιο, Ιούλιο και Αύγουστο του 1941 παρουσίαζαν μια εικόνα πολύπλευρης ζωντάνιας, εικόνα οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας [...] τα στρατευμένα παιδιά του λαού ξαναγύρισαν [...] οι εκατοντάδες και χιλιάδες αξιωματικοί, δημόσιοι υπάλληλοι και συνταξιούχοι, που διέμεναν ως τότε στις πόλεις ή σε ξένους τόπους, μαζεύτηκαν στο πατρογονικό σπίτι και στο πατρικό χωράφι για το μαύρο χειμώνα της πείνας που ερχόταν».¹¹⁹ Όπως βλέπουμε άνθρωποι από διάφορα κοινωνικά στρώματα που πιθανόν είχαν πάει προπολεμικά στις πόλεις, για να σπουδάσουν, να δουλέψουν και να απολαύσουν τα προνόμια μιας πιο άνετης ζωής μπροστά στο φάσμα της πείνας που ολοένα και μεγάλωνε, αναγκάστηκαν να γυρίσουν πίσω.

¹¹⁸ Δημήτρης Κυριαζής, *1940-1950. Η δεκαετία που συγκλόνησε τη χώρα*, ό.π., σ. 173.

¹¹⁹ Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, ό.π., σ. 41.

Η ανθρώπινη κινητικότητα για τρόφιμα, δεν παρατηρήθηκε μόνο στους αστικούς πληθυσμούς αλλά και σε εκείνους της υπαίθρου, αφού δεν είχαν όλες οι περιοχές της επαρχίας αυτάρκεια σε προϊόντα για την κάλυψη των αναγκών τους, ούτε ήταν όλες εξίσου εύφορες. Για παράδειγμα στην Πελοπόννησο, στο νομό Αρκαδίας, «οι επαρχίες Γυθείου είναι άκαρποι ξερότοποι. Ακόμα και στους καλούς καιρούς κρέμονται από το ξενόφερτο γέννημα».¹²⁰ Αντίθετα ο νομός Μεσσηνίας ήταν πολύ πιο εύφορος από αυτόν της Αρκαδίας με κύρια παραγωγή τα σύκα, τα σταφύλια και τις ελιές.¹²¹ Η αδυναμία λοιπόν ορισμένων περιοχών να παράγουν το σύνολο των απαραίτητων αγαθών για την σίτισή των κατοίκων τους, δημιούργησε εξίσου μια μαζική μετακίνηση ανθρώπων ανάμεσα στις πεδινές περιοχές, στους κάμπους και στις ορεινές περιοχές της υπαίθρου.¹²²

Είναι αξιοθαύμαστο ότι οι εσωτερικοί αυτοί «πρόσφυγες» κάλυπαν με τα πόδια τεράστιες αποστάσεις, μέσω ορεινών μονοπατιών, για να φτάσουν στον προορισμό τους και να βρουν τρόφιμα. «Εκτός από τους ανθρώπους που πηγαινοέρχονταν με τα τρένα και έψαχναν για τρόφιμα, ήταν και τα ατελείωτα караβάνια των ανθρώπων που διέτρεχαν πεζοπορώντας, φορτωμένοι με πράγματα για ανταλλαγή (καπνό, διάφορα σκεύη κλπ.), τη διαδρομή Πύργου - Λαγκαδίων - Κακουρίου - Άργους και τανάπαλιν. Οι άνθρωποι αυτών των караβανιών πεινασμένοι, ζαλωμένοι με πράγματα και σχεδόν ξυπόλυτοι βιάδιζαν επί μέρες πολλές δεκάδες χιλιόμετρα, για να πετύχουν το σκοπό τους [...]. Στο Κακούρι συνήθως νύχτωναν [...] Μερικοί από αυτούς, οι πιο τυχεροί, έβρισκαν κάποιο από τα φιλόξενα σπίτια [...], άλλοι τρύπωναν σε καλύβια και οι περισσότεροι μέσα στην καρδιά του χειμώνα, που ήταν σκληρός και βαρύς, διανυκτέρευαν σχεδόν στο ύπαιθρο ή στα χαλάσματα του χωριού».¹²³

Στην αρχή της κατοχικής περιόδου, η μεταφορά ανθρώπων και αγαθών είχε απαγορευθεί και για να ταξιδέψει κάποιος χρειαζόταν ειδική άδεια, την οποία μπορούσε να αποκτήσει πολύ δύσκολα και ύστερα από αρκετές γραφειοκρατικές διαδικασίες. Όσοι λοιπόν ταξίδευαν διέτρεχαν το ρίσκο να συλληφθούν από τις κατοχικές αρχές και να καταλήξουν στην φυλακή. Τα δύσβατα ορεινά μονοπάτια ήταν συνήθως πιο ασφαλή για τη μεταφορά προϊόντων λόγω της αδυναμίας των

¹²⁰ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], *ό.π.*, σ. 44.

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 45.

¹²² Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, *ό.π.*, σ. 116.

¹²³ Κωστής Νικ. Ηλιόπουλος, *Το Κακούρι στα ματωμένα χρόνια 1939-1954*, Αθήνα, Γκολέμα, 1995, παρατίθεται στο: Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, *ό.π.*, σ. 74.

κατοχικών αρχών να τα ελέγξουν στο σύνολό τους. Οι προσπάθειες των τελευταίων με τη συγκρότηση ιταλικής και ελληνικής χωροφυλακής σε διάφορα περάσματα, για να καρπωθούν τα αγαθά που μεταφέρονταν στις ορεινές αυτές διαδρομές μακροπρόθεσμα δεν στέφθηκαν με επιτυχία, αφού τα κατοχικά αυτά φυλάκια δέχθηκαν σφοδρή επίθεση από τους αντάρτες του ΕΛΑΣ το 1943.¹²⁴ Τα αποσπάσματα της χωροφυλακής ήταν αρχικά 16 και δημιουργήθηκαν κατόπιν διαταγής που εξέδωσε η ανώτερη διοίκηση των ιταλικών ένοπλων δυνάμεων στην Ελλάδα στις 20 Φεβρουαρίου του 1942. Ένα από αυτά εγκαταστάθηκε στην Πελοπόννησο στην περιοχή του Πύργου «στο σημείο όπου τα προϊόντα του κάμπου της Ηλείας έπαιρναν τον δρόμο των βουνών για ν' ανταλλάγουν με εκείνα της ορεινής Αρκαδίας, της Αργολίδας ή της Λακωνίας».¹²⁵

Η αύξηση του πληθωρισμού και η υποτίμηση του χρήματος ευνόησε τις ανταλλαγές προϊόντων. Οι παραγωγοί προτιμούσαν να πληρώνονται με αγαθά παρά με χρήμα, αφού οι ραγδαίες αυξήσεις των τιμών καθιστούσαν το τελευταίο αναξιόπιστο μέσο ανταλλαγής. Αναπτύχθηκε, λοιπόν, ένας οικονομικός μηχανισμός ανταλλαγής είδους με είδος, ο οποίος είχε ως στόχο να καλύψει τις ανάγκες των ανθρώπων και να μεταφέρει ποσότητες αγαθών από περιοχές που είχαν πλεόνασμα σε εκείνες που παρουσίαζαν έλλειμμα.¹²⁶

Οι περισσότερες λοιπόν περιοχές δεν ήταν αυτάρκειες σε αγαθά που θα τους επέτρεπαν ένα ικανοποιητικό επίπεδο διατροφής. Οι αγρότες παραδείγματος χάρη από τον κάμπο της Μεσσηνίας ταξίδευαν μέχρι το χωριό Ίσαρι της Μεγαλόπολης, για να ανταλλάξουν λάδι, σύκα και σταφίδα με σιτάρι, καλαμπόκι, βρώμη και κριθάρι. Οι ισοτιμίες ανάμεσα στα αγαθά που ανταλλάσσονταν καθορίζονταν από τα άτομα που έπαιρναν μέρος στη συναλλαγή αλλά είχαν να κάνουν αναμφίβολα και με τη θρεπτική αξία του κάθε αγαθού καθώς και τις ανάγκες των ανθρώπων. Σε πολλές περιοχές μονάδα μέτρησης γίνεται το καλαμπόκι και αποχτούσε μεγαλύτερη αξία, αν η ζήτηση ήταν αυξημένη. «Η τιμή μονάδας, δηλαδή το καλαμπόκι, γινόταν ακριβότερη με τη ζήτηση και ανάλογα με το είδος που ανταλλάσσόταν. [...] Ένα κονιτσιώτικο καζάνι, χαλκωματένιο, ανταλλάχθηκε με όσο καλαμπόκι χωρούσε.

¹²⁴ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 119-120.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 131.

¹²⁶ Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, ό.π., σ. 74.

Τέσσερις ραπτομηχανές ανταλλάχθηκαν με 100 οκάδες καλαμπόκι[...].¹²⁷ Στο χωριό Δημητσάνα της Πελοποννήσου μια οκά λάδι ισοδυναμούσε με 300 δράμια καλαμπόκι. Ακόμα, η σταφίδα αν και την χρησιμοποιούσαν αρκετοί άνθρωποι για να καλύψουν τα κενά διατροφής τους, εξαιτίας της λιγούρας, επειδή ήταν πολύ γλυκιά και συνεπώς δεν μπορούσε κάποιος να φάει αρκετή ποσότητα, ήταν αρκετά φτηνότερη από το λάδι. Τα φασόλια για τον ακριβώς αντίθετο λόγο, επειδή δηλαδή σταματούσαν τη λιγούρα, βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο ζήτησης με το ελαιόλαδο.¹²⁸

Τα πρώτα χρόνια επομένως της Ιταλογερμανικής κατοχής, την περίοδο 1941-1942 οι συνθήκες ζωής στην ύπαιθρο ήταν καλύτερες σε σύγκριση με τις αστικές περιοχές. Η εικόνα της υποβαθμισμένης επαρχίας απέναντι στις μεγάλες πόλεις που υπήρχε προπολεμικά φαίνεται ότι είχε αντιστραφεί. Όσο πιο εύφορη ήταν μια περιοχή της υπαίθρου τόσο περισσότερες ευκαιρίες είχαν οι κάτοικοι της να αποκτήσουν αγαθά που στο παρελθόν δεν μπορούσαν να έχουν.¹²⁹ Για παράδειγμα στο χωριό Χορευτρα Μεσσηνίας «χάρη στην πολύ καλή σοδειά από το καλοκαίρι του 1942, οι χωριανοί αντάλλασσαν μικρές ποσότητες σιτάρι, φασόλια και κυρίως λάδι με είδη ενδυμασίας και υπόδησης που διέθεταν οι πεινασμένοι των πόλεων, και με αυτό τον τρόπο εξασφάλισαν είδη ως τότε απρόσιτα γι' αυτούς. Με 5-10 οκάδες σιτάρι αγόραζαν κουστούμι. Οι γυναίκες αντάλλασσαν λίγο λάδι με φορέματα αξίας. Πουλώντας το λάδι τους, αρκετές αγροτικές οικογένειες απέκτησαν έπιπλα που δεν είχαν ξαναδεί. Σε ελάχιστο διάστημα εξαφανίστηκε η αντίθεση του κακοντυμένου χωρικού απέναντι στους περιποιημένους εμπόρους, επαγγελματίες και υπαλλήλους του αστικού χώρου».¹³⁰

Σε άλλες όμως περιοχές της υπαίθρου, όπου η παραγωγή δεν ήταν και τόσο καλή, οι άνθρωποι απέναντι στον κίνδυνο της σιτοδείας, οδηγήθηκαν στην μετατροπή των καλλιεργειών τους. Στο νομό Λακωνίας στα χωριά του Έλους οι κάτοικοι σταμάτησαν να παράγουν βαμβάκι και έσπειραν σιτάρι, αφού ως είδος διατροφής τους ήταν πιο αναγκαίο.¹³¹ Σε αρκετές επίσης περιοχές του νομού Ηλείας πολλοί αγρότες λόγω έλλειψης εντομοκτόνων και κακής σοδειάς αναγκάστηκαν, βλέποντας μπροστά τους το φάσμα της πείνας να μεγαλώνει, να ξεριζώσουν τα αμπέλια τους και

¹²⁷ Νίκος Ζιάγκος, *Αγγλικός ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση, 1940-1945. Ήπειρος, Δυτική Ρούμελη, Επείδα, Αθήνα, χ.έ, 1978*, παρατίθεται στο: Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 117.

¹²⁸ Παντελής Μουτούλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, ό.π., σ. 75.

¹²⁹ Δημήτρης Κυριαζής, 1940-1950, *Η δεκαετία που συγκλόνησε τη χώρα*, ό.π., σ. 176.

¹³⁰ Παντελής Μουτούλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, ό.π., σ. 78.

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 78.

να σπείρουν δημητριακά.¹³² Τέτοιες επεμβάσεις στο φυσικό περιβάλλον, αν και αντιοικονομικές, αφού το κλήμα θέλει αρκετά χρόνια για να αποδώσει καρπό, ήταν σίγουρα πιο ήπιες από άλλες πιο άγριες και βίαιες, όπως ήταν οι μεγάλες πυρκαγιές που εκδηλώθηκαν σε δάση της Ολυμπίας, οι οποίες αναμφίβολα οφείλονταν σε εμπρηστικές ενέργειες, ώστε να μετατραπούν οι εκτάσεις αυτές σε καλλιέργειες γης και βοσκοτόπια.¹³³

Όπως είδαμε οι συσχετισμοί ανάμεσα στην ύπαιθρο και στις αστικές περιοχές είχαν αντιστραφεί την περίοδο αυτή. Αν και οι αγροτικές περιοχές είχαν το πάνω χέρι απέναντι στις πολιτείες που λιμοκτονούσαν, οι κάτοικοι της περιοχής της υπαίθρου δεν αδιαφόρησαν για τις τελευταίες και έδειξαν την αλληλεγγύη τους απέναντι στους πεινασμένους ανθρώπους των πόλεων και ιδιαίτερα στα μικρά παιδιά, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Αρκετοί φιλόανθρωποι με δικά τους έξοδα διοργάνωσαν παιδικά συσσίτια αλλά και έκαναν εκκλήσεις προς το Διεθνή Ερυθρό Σταυρό για ενίσχυση με τρόφιμα.¹³⁴

Πολλά υποσιτισμένα παιδιά των πόλεων φιλοξενήθηκαν σε εκατοντάδες χωριά της Πελοποννήσου για να μπορέσουν να σωθούν. Για την πρώτη αποστολή απόρων παιδιών στην Πελοπόννησο αναφέρεται η εφημερίδα *Καθημερινή*: «Χθες έφθασε στο Άργος τρένο με άπορα παιδιά τα οποία θα πάνε σε μονές και σε οικογένειες. Οι Ιταλικές αρχές Κατοχής βοήθησαν στη μεταφορά τους. Στο σταθμό τα παιδιά υποδέχθηκαν ο δήμαρχος, το δημοτικό συμβούλιο, η χωροφυλακή και πλήθος κόσμου, που τους μοίρασαν 100 δράμια γάλα, 2 πορτοκάλια και άλλα πράγματα. Υπολογίζεται ότι θα σταλούν στην επαρχία 40.000 παιδιά».¹³⁵ Κάθε οικογένεια αναλάμβανε συνήθως και από ένα παιδί. Το θέαμα των σκελετωμένων παιδιών από τις μεγαλουπόλεις δημιούργησε ένα ρεύμα κοινωνικής αλληλεγγύης και η προσπάθεια να σωθούν, όσο το δυνατόν περισσότερα, ήταν κάτι που συσπείρωσε αρκετό κόσμο, για να δράσει προς αυτή την κατεύθυνση. Στο χωριό Παρθένι Αρκαδίας μια μαρτυρία αναφέρει: «Δεν πέρασαν δύο εβδομάδες και τα παιδιά πήγαιναν κιόλας στην εκκλησία και τα γράψαμε στο σχολείο, ό,τι τάξη πήγαιναν και στην Αθήνα. Πολλοί χάλασαν από τα ρούχα τους και τα έντυσαν. Πρώτη ξεκίνησε η Χριστίνα του Καρλή. Χάλασε ένα φουστάνι και η Κωστούλα του Μάλιου. Ύστερα ο

¹³² Αξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], *ό.π.*, σ. 46.

¹³³ Παντελής Μουτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, *ό.π.*, σ. 79.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 81-82.

¹³⁵ Εφ. *Καθημερινή*, 14/2/1942, παρατίθεται στο: Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα», *ό.π.*, σ. 70.

Δημητράκης, ο Πίσχος και μετά όλοι οι άλλοι. Ένα μεγάλο γεγονός είναι που δεν μας πέθανε κανένα, ενώ στην Τεγέα πέθαναν πολλά».¹³⁶

2.2 Η μάχη για τα τρόφιμα

Όσο καλά και αν λειτούργησαν τα δίκτυα ανταλλαγής αγαθών, ήταν σχεδόν αδύνατο να αποκαταστήσουν τα επίπεδα διατροφής της προπολεμικής περιόδου των κατοίκων της Πελοποννήσου. Από την αρχή της κατοχικής περιόδου τα κατοχικά αποσπάσματα «περνούσαν σε επιτάξεις από ατομική τους πρωτοβουλία».¹³⁷ Για παράδειγμα το χωριό Βερσίτσι των Καλαβρύτων, δεχόταν συστηματικά έμμεση φορολογία, από τις επιτάξεις των ιταλικών και γερμανικών στρατευμάτων κατοχής.¹³⁸ Στην κοινότητα Δόξης του νομού Αρκαδίας ένα «σημείωμα» που προέρχεται από έναν υπάλληλο του ΔΕΣ αναφέρει:

«Την 1.8.43 ευρισκόμενη περί ώρα 9 π. μ. εις τον παρά την εκκλησίαν χώρον της Κοινότητος Δόξης και συνεζήτουν μετά των κατοίκων σχετικώς δια την διανομήν των αλεύρων.

»Αίφνης είδον να σταθμεύη εις απόστασιν 200-250 μέτρων από ημάς εν Γερμανικόν αυτοκίνητον του οποίου επέβαινον Γερμανοί στρατιώται, οι οποίοι αφού είδον καλώς με τα κιάλια ότι υπήρχεν συγκέντρωσις εις την πλατείαν εξ αόπλων ανδρών, γυναικών και παιδιών, έλαβον τα όπλα των και επυροβόλησαν χωρίς όμως να κτυπηθεί κανείς εξ ημών, πάντως όμως όλοι οι κάτοικοι πανικόβλητοι έτρεξαν προς το πλησίον δάσος να κρυβούν και παρέμεινον εγώ μετά δύο κατοίκων της Δόξης.

»[...]Κατόπιν αυτών οι Γερμανοί Αξιωματικοί και στρατιώται πρόεβησαν εις το άνοιγμα των διαφόρων οικιών και εξ αυτών επήραν, από μίαν οικίαν περί τάς 100-120 οκάδες αμύγδαλα, από άλλην οικίαν εν μικρόν βαρελάκι οίνου και έτερον βαρελάκι με σταφίδα ξηράν μαύρην και τέλος από έτέραν οικίαν εν γουρουνόπουλον μικρόν και 5-6 οκάδες αμύγδαλα από τα οποία μετέφερον εις το αυτοκίνητο και κατόπιν ανεχώρησαν.

¹³⁶ Αντώνης Αντωνόπουλος, *Μνήμες ενός αντάρτη του ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Αλφειός, 1993, παρατίθεται στο: Παντελής Μουτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, ό.π., σ. 83.

¹³⁷ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], ό.π., σ. 47.

¹³⁸ Παντελής Μουτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, ό.π., σ. 233-234.

»[...]Την επομένην ημέραν διήλθον εκ της ως άνω Κοινότητος και άλλα τμήματα οι άνδρες των οποίων διενήργησαν λεηλασίας και επέφερον και ωρισμένας καταστροφάς εις την όψιμον καλλιέργειαν του αραβοσίτου.

Μετά σεβασμού, Αθ. Ζερβόπουλος.¹³⁹

Σίγουρα οι συνεχείς επιδρομές που δέχτηκαν τα χωριά αυτά επιδείνωσαν ως ένα βαθμό τις επισιτιστικές τους ανάγκες. Εκτός όμως από τους στρατιώτες των δυνάμεων Κατοχής που πλιατσικολογούσαν εις βάρος των κατοίκων της υπαίθρου, οι τελευταίοι πολλές φορές έπεφταν θύματα ληστείας από διάφορες συμμορίες που λυμαίνονταν τα χωριά εκείνη την εποχή. Το φαινόμενο της ληστείας εμφανίστηκε από την αρχή της κατοχικής περιόδου και πήρε πολύ μεγάλες διαστάσεις. Ο Δ. Κυριαζής γράφει: «Στην ύπαιθρο, αρχίσανε ζωοκλοπές που όλο και πλήθαιναν. Και στο χωριό μας άρχισαν να σημειώνονται μικροκλοπές αλλά και σοβαρότερες: του Βεν. Κάκκαβα κλέψανε κάπου χίλιες οκάδες στάρι, που το είχε «παραμερίσει» σε φιλικό του σπίτι στο Γλυκορίζι (φοβόταν πιθανό «ντου» στο σπίτι του) το Φθινόπωρο του 1941· του Δημήτρη Κωνστ. Κυριαζή έξι πρόβατα από τη Γαβρουλού το Φθινόπωρο του 1942· του Δημήτρη Ηλ. Λιακάκη τρία σακκιά στάρι από το Κυριαζέικο ξαμόνι στη Γαβρουλού».¹⁴⁰

Ο αριθμός των ληστρικών ομάδων και οι ακριβείς επιπτώσεις τους πάνω στην παραγωγή της υπαίθρου είναι πολύ δύσκολο να εκτιμηθούν.¹⁴¹ Αυτό που μάλλον είναι πιο εύκολο να διαπιστωθεί είναι ότι η ληστεία δεν ήταν ένα τοπικό φαινόμενο που παρατηρήθηκε μόνο στην Πελοπόννησο, αλλά εμφανίστηκε σε αρκετές περιοχές της χώρας, όπως στη Στερεά Ελλάδα και στην Ήπειρο. Για παράδειγμα στην περιοχή Μαυρολιθάρι του νομού Φωκίδας ανέπτυξε ληστρική δράση η συμμορία των Αγοριδαίων, που αποτελούνταν από είκοσι μέλη τα οποία τρομοκρατούσαν, εκβίαζαν και λήστευαν τους κατοίκους της υπαίθρου.¹⁴²

Απέναντι σε αυτές τις ληστρικές συμμορίες και τις αυθαίρετες επιδρομές των κατακτητών, οι άνθρωποι δεν έμειναν απαθείς· οργάνωσαν την αυτοάμυνά τους και συγκρότησαν ακόμη και ένοπλες ομάδες οι οποίες περιπολούσαν και επιτηρούσαν τα χωριά τους. Αναφέρουμε ενδεικτικά το χωριό Τρύπη του Ταυγέτου, όπου το Μάιο του 1941, δημιουργήθηκε η *Πολιτοφυλακή* για την άμυνα του χωριού από τις

¹³⁹ Α. Ζερβόπουλος, [σημείωμα], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχειό Πέρσον*, ό.π., σ. 220-221.

¹⁴⁰ Δημήτρης Κυριαζής, *1940-1950, Η δεκαετία που συγκλόνησε τη χώρα*, ό.π., σ. 176.

¹⁴¹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 132.

¹⁴² Δημήτρης Κ. Νικολής, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους*, τ. Ε΄-ΣΤ΄, ό.π., σ. 358.

ληστρικές επιδρομές (ληστών και στρατιωτών των κατοχικών στρατευμάτων). Τα μέλη της *Πολιτοφυλακής* τοποθετούσαν σκοπιές (καραούλια) σε διάφορα σημεία του χωριού και κάθε φορά, που αντιλαμβάνονταν αποσπάσματα από επιδρομείς, χτύπαγαν τις καμπάνες, για να ειδοποιήσουν τους συγχωριανούς τους να εγκαταλείψουν το χωριό. Οι τελευταίοι, αφού είχαν φροντίσει από νωρίτερα να κρύψουν τα τρόφιμα, έπαιρναν τα ζώα τους και κατέφευγαν σε διάφορα κρησφύγετα, όπως ήταν οι σπηλιές και τα γύρω από το χωριό δάση.¹⁴³ Το παράδειγμα αυτό αναδεικνύει τις συλλογικές και αυτόνομες κοινωνικές πρακτικές που υιοθέτησαν οι άνθρωποι από την αρχή της κατοχικής περιόδου, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις ληστρικές επιδρομές από τις συμμορίες και τα αποσπάσματα των κατοχικών δυνάμεων.

Το τελικό χτύπημα όμως στη μάστιγα της ληστείας δόθηκε κυρίως με την εμφάνιση του οργανωμένου αντάρτικου στην υπαίθρο, το καλοκαίρι του 1942. «Θαυμαστή υπήρξε η κοινωνική οργάνωση στις ανταρτοκρατούμενες περιοχές. Όλα τα εγκληματικά στοιχεία εξαφανίστηκαν. Άλλοι εξοντώθηκαν και άλλοι αναγκάστηκαν να πειθαρχήσουν στην έννομη τάξη».¹⁴⁴ Σε αρκετά χωριά της υπαίθρου κυκλοφορούσαν προκηρύξεις από την οργάνωση του ΕΑΜ που έγραφαν ότι «όποιος κλέβει θα εκτελείται».¹⁴⁵ Κάποιοι από τους ληστές, αφού αφοπλίστηκαν από τον αντάρτικο στρατό, κατάφεραν να συνειδητοποιήσουν τη σπουδαιότητα του αγώνα και έτσι εγκατέλειψαν την εγκληματική τους δράση και πέρασαν στις γραμμές του ΕΛΑΣ.¹⁴⁶ Τα αυστηρά μέτρα που πήραν οι αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ και ΕΛΑΣ, οι οποίες προέβλεπαν ακόμα και τη θανατική ποινή απέναντι στους ληστές, μάλλον βοήθησαν σε μεγάλο βαθμό στην αποκατάσταση της τάξης και της ασφάλειας στην κοινωνία της υπαίθρου.

Εκτός βέβαια από τις ανεπίσημες αυτές λεηλασίες που δέχτηκαν από τις ληστρικές ομάδες και τα κατοχικά στρατιωτικά αποσπάσματα, οι αγρότες ήρθαν αντιμέτωποι και με τα επίσημα μέτρα που πήρε η κατοχική κυβέρνηση, για να οικειοποιηθεί την παραγωγή. Στις 14 Απριλίου του 1942 η κατοχική κυβέρνηση, σε

¹⁴³ Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ.1, ό.π., σ. 683-685.

¹⁴⁴ Κώστας Μπαλάφας, «Εθνική Αντίσταση στην Ελεύθερη Ελλάδα. Κοινωνική οργάνωση-ανθρώπινες σχέσεις και πολιτισμός», στο: *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρωπαική, Αθήνα, Επιστημονική βιβλιοθήκη ΕΧΠΕ*, 1995, παρατίθεται στο: Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 2, ό.π., σ. 808.

¹⁴⁵ Δημήτρης Κυριαζής, *1940-1950, Η δεκαετία που συγκλόνησε τη χώρα*, ό.π., σ. 177.

¹⁴⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε τον ληστή Δήμο Καραλίβανο στην περιοχή της Γκιώνας, ο οποίος αφού συναντήθηκε και μίλησε με τον Άρη Βελουχιώτη για τη μεγάλη σημασία που είχε ο αγώνας για την απελευθέρωση εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ και πολέμησε στις γραμμές του. Βλ. Δημήτρης Κ. Νικολής, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους*, τ. Ε΄- ΣΤ΄, ό.π., σ. 355.

μια προσπάθεια της να ελέγξει και να καρπωθεί την αγροτική παραγωγή, εξέδωσε διάταγμα για φορολογία της δεκάτης και παρακράτημα της παραγωγής. Με τη δεκάτη προσπάθησε να φορολογήσει το ένα δέκατο της παραγωγής, ενώ με το παρακράτημα στόχευε κυρίως τους μεγάλους και μεσαίους αγρότες, για να συγκεντρώσει όσο το δυνατόν περισσότερα αγαθά μπορούσε.¹⁴⁷ Έτσι συνέστησε σε κάθε χωριό επιτροπές οι οποίες έπρεπε να καταγράψουν τη συνολική παραγωγή του τόπου τους και να παραδώσουν ένα μέρος της στο κατοχικό κράτος.

Οι επιτροπές αυτές απαρτίζονταν κυρίως από τα πιο μορφωμένα κοινωνικά στρώματα του τόπου, όπως ήταν οι δάσκαλοι, οι φοιτητές και σπουδαστές, οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι γραμματείς. Πολλοί από τους ανθρώπους αυτούς επέστρεψαν στα χωριά τους, για να επιβιώσουν, αφού η ζωή στις πόλεις, όπως είδαμε παραπάνω, ήταν ανυπόφορη και επισφαλής. Με την επιστροφή τους στην ύπαιθρο οι άνθρωποι αυτοί πρωτοστάτησαν σε αντιστασιακές ενέργειες και οργανώσεις, όπως ήταν αυτή του ΕΑΜ και υιοθέτησαν πολύτιμες πρακτικές για τη βελτίωση των συνθηκών επιβίωσης, που υπονόμευαν το δωσίλογο κράτος. «Το αντάρτικο και η μαζική οργανωμένη αντίσταση, που στις συνθήκες αυτές γεννιόταν, βρήκαν σ' αυτούς τους ανθρώπους τη φυσική ηγεσία τους. Στις ένοπλες ομάδες της Αντίστασης ο αριθμός των γεωπόνων, των υπαλλήλων της Αγροτικής Τράπεζας, των δημοσίων υπαλλήλων και προπαντός των δασκάλων ήταν εντυπωσιακός. Ήταν η ραχοκοκαλιά αυτών των πρωτοβουλιών. Στο κάτω κάτω εκείνο που κυρίως έχαναν ήταν ο, σε δραχμές, μισθός τους. Ελάχιστα πράγματα δηλαδή».¹⁴⁸

Η φορολογία της δεκάτης και του παρακρατήματος δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα για την κυβέρνηση των κουϊσλιγκ. Άλλωστε το δωσίλογο κράτος είχε χάσει από καιρό την εμπιστοσύνη του κόσμου που σε καμία περίπτωση δεν πίστευε ότι οι επιταγμένες ποσότητες θα χρησιμοποιούνταν, για να καλύψουν τις ανάγκες των υποσιτισμένων ανθρώπων των πόλεων. Πολλοί από τους παραπάνω ανθρώπους που βρίσκονταν στις επιτροπές προέτρεπαν τους συγχωριανούς τους να δηλώνουν ένα πολύ μικρό μέρος της παραγωγής τους, ώστε οι κατοχικές αρχές να αποσπάσουν όσο το δυνατόν λιγότερα αγαθά.

¹⁴⁷ Με το παρακράτημα, κυρίως οι πιο εύποροι αγρότες υποχρεούνταν να παραδώσουν την πλεονασματική παραγωγή τους στο κατοχικό κράτος. Η παρακρατημένη ποσότητα καθοριζόταν από το μέγεθος της παραγωγής. Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 156 και Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων*, ό.π., σ. 330.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 158-159.

Με τον τρόπο αυτό τα αγροτικά νοικοκυριά κατάφεραν να ελαχιστοποιήσουν τις επιπτώσεις από τα νέα αυτά φορολογικά μέτρα. Για παράδειγμα, στο χωριό Ζούπαινα της Σπάρτης, ο δάσκαλος που βρισκόταν στην επιτροπή εμφάνισε τη συνολική παραγωγή σιταριού υποτιμημένη. «Σε υποθετικές αναλογίες, αν σε κάθε παραγωγό αναλογούσε να πληρώσει 12.000 οκάδες με βάση το πραγματικό ύψος της παραγωγής του, τα στοιχεία που παρέλαβε στα χέρια του ο έφορος βεβαίωναν ότι όφειλε μόλις 2.500 οκάδες».¹⁴⁹

Ο αγώνας αυτός της υπαίθρου απέναντι στη φορολογία του προϊόντος και την αρπαγή του, ήταν ταυτόχρονα και αγώνας για την ενίσχυση του αντιστασιακού κινήματος και του αντάρτικου που άρχισε να εμφανίζεται μέσα σ' αυτές τις συνθήκες. Το ΕΑΜ άλλωστε είχε διακηρύξει: «Έλληνες αγρότες! Κρύψτε την παραγωγή σας απ' τους κατακτητές και τη κυβέρνηση των προδοτών λακέδων που παραδίνει ό,τι συγκεντρώνει στους Γερμανούς. Πουλάτε τα προϊόντα σας μόνο στους κατοίκους των πόλεων. Έλληνες πολίτες! Ούτε ένα κουκί στάρι, ούτε μια σταγόνα λάδι στους κατακτητές, οσαδήποτε λεφτά και αν σας προσφέρουν. Υπερασπίστε το βίος σας με όλα τα μέσα».¹⁵⁰ Η διακήρυξη αυτή βρήκε πρόσφορο έδαφος στην ύπαιθρο και εκφράστηκε με μια γενικευμένη ανυπακοή των αγροτών να δώσουν την παραγωγή τους. Η οργάνωση του ΕΑΜ βρισκόταν πίσω από αντιστασιακές ενέργειες που υπονόμειναν τη δεκάτη και το παρακράτημα, όπως ήταν η διοργάνωση συγκεντρώσεων και το άνοιγμα κρατικών αποθηκών στις οποίες αποθηκεύονταν τα επιταγμένα αγαθά από το σύστημα φορολόγησης. Τέτοιες ενέργειες από το ΕΑΜ, μάλλον διέυρυναν την κοινωνική του απήχηση στα αγροτικά νοικοκυριά, τα οποία δε δίστασαν να το ενισχύσουν τόσο σε ανθρώπινο δυναμικό όσο και σε πολύτιμους πόρους που ήταν αναγκαίοι για την ανάπτυξη και επιτυχία του.¹⁵¹

Στο σημείο αυτό αναφέρουμε το παράδειγμα των κατοίκων του χωριού Μάραθος που με πρωτοβουλία της οργάνωσης του ΕΑΜ Γαργαλιάνων στις 18 Απριλίου του 1942 παραβίασαν την αποθήκη του Αυτόνομου Σταφιδικού Οργανισμού και μοίρασαν τη σταφίδα σε πολλά άτομα που είχαν έρθει από κοντινά χωριά. «Την επόμενη, 19 Απριλίου, συνέρευσαν επιτόπου 3.000 κάτοικοι της περιοχής και μοιράστηκαν μεταξύ τους εκατοντάδες τόνους. Μέρος της το δέσμευσε η οργάνωση για να το ανταλλάξει με αλάτι και ένα άλλο μέρος το μετέτρεψε σε

¹⁴⁹ Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, ό.π., σ. 236.

¹⁵⁰ Η διακήρυξη παρατίθεται στο: Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα», ό.π., σ. 52.

¹⁵¹ Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, ό.π., σ. 337.

οινόπνευμα για μελλοντική χρήση». ¹⁵² Σε πολλές περιοχές του Νομού Μεσσηνίας ανοίχθηκαν πολλές αποθήκες και μοιράστηκαν τρόφιμα στους κατοίκους της υπαίθρου. ¹⁵³

Παρόμοιες ριζοσπαστικές ενέργειες για την καταπολέμηση της πείνας και την υπεράσπιση της αγροτικής παραγωγής ενάντια στη δεκάτη και το παρακράτημα έγιναν σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου. Σε κάποιες μάλιστα από αυτές οι κάτοικοι δε δίστασαν να εξεγερθούν απέναντι στις κατοχικές αρχές, για να μην καταβάλουν το νέο αυτό χαράτσι που προσπάθησαν να τους επιβάλουν. Αναφέρεται ότι στο χωριό Χρυσοκελλαριά της Πυλίας η αντίσταση των αγροτών οδήγησε σε εξέγερση η οποία διήρκησε τέσσερις μέρες. ¹⁵⁴

Στις 15 Ιουνίου του 1942 τέσσερις χιλιάδες αγρότες από τα χωριά Χρυσοκελλαριά, Τζαΐζη, Γρίζη και Βασιλίτση, της περιοχής της Πυλίας, αφού έδωξαν τους φοροεισπράκτορες της κατοχικής κυβέρνησης, διοργάνωσαν συλλαλητήριο ενάντια στα μέτρα της δεκάτης και του παρακρατήματος που προσπάθησε να επιβάλει η κατοχική κυβέρνηση. Κεντρικό τους σύνθημα ήταν «τα προϊόντα για τους Έλληνες πατριώτες και όχι για τους κατακτητές και τους συνεργάτες τους». Απόσπασμα της χωροφυλακής που πήγε στο χωριό για να διαλύσει τη συγκέντρωση, αποπλίστηκε από τους αγρότες. Την επόμενη μέρα νέα μονάδα της χωροφυλακής αποτελούμενη από διακόσια άτομα εισέβαλε στο χωριό και κατάφερε να συλλάβει τέσσερα άτομα από τους διοργανωτές του συλλαλητηρίου. Απέναντι στις συλλήψεις αυτές οι αγρότες με μοναδικά όπλα πέτρες, τσαπιά και δρεπάνια κινήθηκαν εναντίον των χωροφυλάκων και κατάφεραν να απελευθερώσουν τους συμπατριώτες τους. Η αγροτική εξέγερση θα λήξει, όταν την τελευταία μέρα 2 ιταλικά τάγματα περικύκλωσαν το χωριό και συνέλαβαν δώδεκα άτομα. ¹⁵⁵

Κάτι ανάλογο με την εξέγερση της Χρυσοκελλαριάς συνέβη στα Μπιζακοχώρια της Κορινθίας όπου οι αγρότες κινητοποιήθηκαν το Φλεβάρη του 1942 και ξυλοκόπησαν και κυνήγησαν τους εντεταλμένους της δωσίλογης κυβέρνησης που πήγαν να τους πάρουν το λάδι. ¹⁵⁶

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 237.

¹⁵³ Για το άνοιγμα αποθηκών Βλ. Δημήτρης Κ. Νικολής, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους*, τ. Ε΄-ΣΤ΄, ό.π., σ. 222, 311-312., Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 1, ό.π., σ. 659.

¹⁵⁴ Για την εξέγερση στη Χρυσοκελλαριά Πυλίας βλ. Δημήτρης Κυριαζής, *1940-1950. Η δεκαετία που συγκλόνησε τη χώρα*, ό.π., σ. 178., Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, ό.π., σ. 239-246., Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 1, ό.π., σ. 689.

¹⁵⁵ Ανώνυμο, «Ο φοβερός λοιμός», ό.π., σ. 344.

¹⁵⁶ Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 1, ό.π., σ. 693.

Οι άνθρωποι είχαν καταλάβει ότι για να μπορέσουν να επιβιώσουν έπρεπε να οργανωθούν και να παλέψουν συλλογικά ενάντια στους κατακτητές. Γι' αυτό, όταν εμφανίστηκαν οι πρώτες αντάρτικες μονάδες στην ύπαιθρο, οι άνθρωποι τις υποδέχτηκαν, αφού τους πρόσφεραν την πολυπόθητη γι' αυτούς τάξη και την άμυνα απέναντι στις ιταλογερμανικές επιδρομές και στις ληστείες.

Ήταν επομένως αναμενόμενο, προκειμένου να επιβιώσουν οι άνθρωποι να ταχθούν ενάντια στην πολιτική που ακολουθούσε η κατοχική κυβέρνηση που εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του Άξονα. Η ενίσχυση με τρόφιμα του αντάρτικου από τα αγροτικά νοικοκυριά ήταν πολύ μικρότερη από τα ποσοστά προϊόντος που αποσπούσαν οι κατοχικές αρχές από αυτά.¹⁵⁷ Γίνεται λοιπόν κατανοητό γιατί η αντιστασιακή οργάνωση βρήκε εύφορο έδαφος ανάπτυξης και υποστήριξης στην κοινωνία της υπαίθρου, αφού προστάτευε την παραγωγή της από τις επιτάξεις των κατακτητών και των ληστρικών ομάδων που δρούσαν εκείνη την περίοδο.

Το καλοκαίρι του 1944 ο ΕΛΑΣ βοήθησε σημαντικά στην επιβίωση του λαού με τις μεγάλες μάχες που έδωσε για την προστασία της αγροτικής παραγωγής. Χαρακτηριστική είναι η μάχη της σοδειάς που έδωσε στο χωριό Καραλάρ (Ελευθέριο) -που βρίσκεται στην περιοχή της Αγιάς Θεσσαλίας- καθώς και στα γύρω πεδινά χωριά (Καστρί, Μαρμαριάνη, Πλιασιά, Αη Νικόλας, Φονιάς, Γεντίκι Συκουρίου, Πουρνάρι) τον Ιούνιο του 1944.¹⁵⁸

Στο χωριό Καραλάρ οι Γερμανοί είχαν εγκατασταθεί, αφού κατασκεύασαν οχυρωματικά έργα και ναρκοπέδια καθώς και αποθήκες για τη συγκέντρωση της σοδειάς των γύρω περιοχών. Σύμφωνα με τον Χ. Βραχνιάρη στη μάχη της περιοχής πήραν μέρος και αγρότες. Η επίθεση άρχισε στις 12 τα μεσάνυχτα και ανάγκασε τους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους να ζηλώσουν τις βάσεις τους και να εγκαταλείψουν την περιοχή. Έτσι όλη σχεδόν η σοδειά του θεσσαλικού κάμπου κατάφερε να διασωθεί και να μεταφερθεί σε ασφαλή μέρη.¹⁵⁹ Ένα μήνα μετά την ήττα στο Καραλάρ, οι Γερμανοί έκαναν επιδρομή για πλιάτσικο στο χωριό Μαρμαριάνη με τέσσερα γερμανικά αυτοκίνητα γεμάτα στρατιώτες και δύο μοτοσικλέτες. Τα τμήματα του ΕΛΑΣ που βρίσκονταν εκεί με τη βοήθεια και των εφεδροελασιτών μετά από σκληρό αγώνα λίγων ωρών τους υποχρέωσαν να

¹⁵⁷ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 163.

¹⁵⁸ Δημήτρης Μπαλλής, *Ο ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981, σ. 275.

¹⁵⁹ Χρήστος Βραχνιάρης, *Τα χρόνια της λαϊκής εποποιίας*, ό.π., σ. 243-244, 247.

αποχωρήσουν.¹⁶⁰ Μια εξίσου σημαντική μάχη για την προστασία της σοδειάς ήταν και αυτή που έγινε στη περιοχή της Στυμφαλίας Πελοποννήσου, τον Ιούλιο του 1944. Το 6^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ με δύναμη περίπου 3.000 ατόμων, έπειτα από πληροφορίες που είχε ότι τα γερμανικά στρατεύματα σκόπευαν να κάψουν ή να επιτάξουν τα σιτηρά των κάμπων της Στυμφαλίας-Φενεού, έδωσε σκληρή μάχη και κατάφερε να σώσει τη σοδειά από τα χέρια τους. Οι κατοχικές δυνάμεις που απαρτιζόνταν από 800 Γερμανούς και 200 Ταγματاسφαλίτες υπέστησαν σοβαρές απώλειες και έχασαν περίπου πάνω από τους μισούς άνδρες τους.¹⁶¹

2.3 Η περίοδος 1943-1944 και η ανάγκη για βοήθεια

Όπως αναφέραμε και παραπάνω η κατάσταση τα πρώτα χρόνια της Κατοχής στην ύπαιθρο ήταν καλύτερη σε σύγκριση με τις μεγάλες πόλεις. Κατά την περίοδο όμως 1943-1944, και καθώς το αντάρτικο εξαπλωνόταν, οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών έκαναν τις συνθήκες ζωής στα χωριά ανυπόφορες.

Από το καλοκαίρι του 1942 και έπειτα, που εμφανίστηκε η ένοπλη Αντίσταση στην ύπαιθρο, άρχισαν να δημιουργούνται οι πρώτες ελεύθερες περιοχές. Το αντάρτικο πρωτοεμφανίστηκε σε ορεινά απομονωμένα χωριά της Ελλάδας από τα οποία απουσίαζαν ισχυρές δυνάμεις του Άξονα. Από τους ορεινούς γεωγραφικούς χώρους, ανέπτυξε τη δράση του εναντίον των κατοχικών στρατευμάτων και άρχισε να επεκτείνεται, απελευθερώνοντας όλο και περισσότερες περιοχές, υποχρεώνοντας έτσι τις δυνάμεις του Άξονα να συμπυχθούν κυρίως στις μεγάλες πόλεις. Οι πρώτες ελεύθερες περιοχές αποτελούνταν από τα ορεινά γεωγραφικά διαμερίσματα της Θεσσαλίας, της Ρούμελης, της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Θράκης, της Πελοποννήσου¹⁶², της Κρήτης καθώς και ορισμένες περιοχές της Εύβοιας, Μυτιλήνης, Χίου, Σάμου, Κεφαλλονιάς, Κέρκυρας και Άνδρου.¹⁶³

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 245.

¹⁶¹ Για τη μάχη της σοδειάς στην Στυμφαλία βλ. Κωνσταντίνος Μπρούσαλης, *Η Πελοπόννησος στο πρώτο αντάρτικο 1941-1945. Απελευθερωτικός αγώνας και εμφύλια διαμάχη*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1997, σ. 408-412.

¹⁶² Στην Πελοπόννησο οι περιοχές αυτές περιελάμβαναν τα ορεινά χωριά του Ταΰγετου, του Πάρνωνα, του Μαίναλου, της Ζηρείας. Βλ. στο: Δημήτρης Κ. Νικολής, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους*, τ. Ε΄- ΣΤ΄, ό.π., σ. 32.

¹⁶³ Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 2 ό.π., σ. 807.

Στις περιοχές που απελευθερώνονταν από τον ΕΛΑΣ, αναπτύχθηκαν νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης: «της αυτοδιοίκησης και της λαϊκής δικαιοσύνης».¹⁶⁴ Αρχικά, τα αδικήματα στα χωριά που απελευθερώνονταν δικάζονταν και τιμωρούνταν από τη συνέλευση της ομάδας των ανταρτών, η οποία ήταν το ανώτατο καθοδηγητικό και δικαστικό όργανο. Εκτός όμως από τα ποινικά αδικήματα υπήρχαν και άλλα ζητήματα που απασχολούσαν τους κατοίκους του χωριού, τα οποία επιλύονταν από τη γενική τους συνέλευση.¹⁶⁵

Με τη νέα μορφή της κοινωνικής οργάνωσης, της αυτοδιοίκησης και της λαϊκής δικαιοσύνης, που θεσμοθετήθηκε στις 4/12/1942 στη Ρούμελη από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και πήρε το όνομα «Κώδικας Ποσειδών», καθιερώθηκε η λαϊκή εξουσία. Αυτό επιτεύχθηκε με την ελεύθερη εκλογή από όλους τους ενήλικους κατοίκους (άνδρες και γυναίκες) του χωριού, 5μελούς «συμβουλίου λαϊκής αυτοδιοίκησης», που είχε όλες τις διοικητικές εξουσίες. Ανώτατο όργανο ήταν η Γενική Συνέλευση των κατοίκων και ήταν αρμόδια για την παύση μέλους ή ολόκληρου του συμβουλίου. Επίσης καθιερώθηκε ο θεσμός του Λαϊκού Δικαστηρίου. Τα μέλη του «Συμβουλίου της Λαϊκής Αυτοδιοίκησης» ήταν ταυτόχρονα και μέλη του «Λαϊκού Δικαστηρίου». Οι συνεδριάσεις, οι οποίες ήταν δημόσιες, έλυναν τις διαφορές των κατοίκων και εκδίκαζαν υποθέσεις ληστείας ζωοκλοπής και προδοσίας. Τέλος θεσπίστηκαν τριμελείς λαϊκές επιτροπές (Επισιτιστική, Σχολική, Εκκλησιαστική και Λαϊκής Ασφάλειας).¹⁶⁶

Όπως βλέπουμε, το μοντέλο της συγκεντρωτικής εξουσίας έπαψε να υφίσταται στις περιοχές αυτές, αφού όλοι οι άνθρωποι μπορούσαν να συμμετέχουν στα κοινά και να παίρνουν αποφάσεις μέσα από τη γενική συνέλευση των κατοίκων του χωριού τους, για τα προβλήματα που τους αφορούσαν.

Οι διατάξεις του κώδικα εφαρμόστηκαν τέλη του Δεκέμβρη του 1942 στη Ρούμελη και στη Θεσσαλία. Αργότερα το Γενικό Στρατηγείο τροποποίησε και συμπλήρωσε τις διατάξεις, με απόφαση της 10^{ης} Αυγούστου του 1943 που πήρε το

¹⁶⁴ Δημήτρης Κ. Νικολής, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους*, τ. Ε' - ΣΤ', ό.π., σ. 33.

¹⁶⁵ Δημήτρης Μπαλλής, *Ο ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία*, ό.π., σ. 145.

¹⁶⁶ Δημήτρης Κ. Νικολής, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους*, τ. Ε' - ΣΤ', ό.π., σ. 33, Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», στο: Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 26. Επίσης Βλ. Γιάννης Σκαλιδάκης, «Λαϊκή και αντιλαϊκή αυτοδιοίκηση στην Κατοχή και τον εμφύλιο», *Δρόμοι της Ιστορίας* [ένθετο της εφημ. *Δρόμος της Αριστεράς*], τχ. 2 (10/2010) [τίτλος αφιερώματος: *Τοπική Αυτοδιοίκηση και Αριστερά*], <http://www.edromos.gr>, (τελευταία πρόσβαση 20/11/2010).

όνομα «Κώδικας του Γενικού Στρατηγείου» και από το 1944 εφαρμόζονταν σε όλες τις περιοχές που είχαν απελευθερωθεί.¹⁶⁷

Παράλληλα όμως με την ανάπτυξη και εξάπλωση του αντάρτικου στην ύπαιθρο, ξεκίνησαν οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των δυνάμεων Κατοχής, οι οποίες στην προσπάθεια τους να κάμψουν την αντίσταση, προέβησαν σε μαζικές πυρπολήσεις χωριών και εκτελέσεις άμαχου πληθυσμού. Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων ήταν ιδιαίτερα σκληρά και απάνθρωπα όχι μόνο για αυτούς που αντιστέκονταν αλλά και για τους αμάχους.¹⁶⁸ Στόχος των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων και των σκληρών αντιποίνων ήταν τόσο η καταστολή της ένοπλης Αντίστασης όσο και η τρομοκράτηση των ανθρώπων, η οποία απέβλεπε είτε στην αποκοπή οποιασδήποτε βοήθειας προς τους αντάρτες, είτε στη συνεργασία με τα κατοχικά στρατεύματα.¹⁶⁹ Η εντολή που είχε εκδώσει το Γενικό αρχηγείο της Βέρμαχτ για τους άμαχους έλεγε το εξής: «Κάθε στρατιώτης είναι συνεπώς υποχρεωμένος και είναι στη δικαιοδοσία του, σ' αυτόν τον αγώνα, να χρησιμοποιήσει κάθε μέσο χωρίς περιορισμό ακόμη και εναντίον γυναικών και παιδιών, εάν αυτό τον βοηθήσει για την επίτευξη του στόχου του».¹⁷⁰ Όσο αυξάνονταν οι επιθέσεις των ανταρτών εναντίον των κατοχικών στρατευμάτων άλλο τόσο μεγάλωναν και τα αντίποινα απέναντι στον άμαχο πληθυσμό. Για κάθε νεκρό Γερμανό στρατιώτη, τα αντίποινα ήταν ιδιαίτερα σκληρά, καθώς οι γερμανικές δυνάμεις εκτελούσαν 50 Έλληνες, ενώ για κάθε νεκρό Έλληνα συνεργάτη τους δολοφονούσαν 10 Έλληνες.¹⁷¹ Στο σημείο αυτό παραθέτουμε ένα απόσπασμα από τη συγκλονιστική μαρτυρία του Σουηδού Sture Linner, ο οποίος διετέλεσε αντιπρόσωπος του ΔΕΣ την περίοδο 1943-1944 με έδρα τον Βόλο, για τα αντίποινα που δέχθηκε το χωριό Δίστομο Βοιωτίας στις 10 Ιουνίου του 1944: «Σε κάθε δέντρο κατά μήκος του δρόμου και για εκατοντάδες μέτρα κρεμόντουσαν ανθρώπινα σώματα, σταθεροποιημένα με ξιφολόγχες, κάποια εκ των οποίων ήταν ακόμα ζωντανά. Ήταν οι κάτοικοι του

¹⁶⁷ Δημήτρης Μπαλλής, *Ο ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία*, ό.π., σ. 145-146.

¹⁶⁸ Για μια συνοπτική αριθμητική καταγραφή των αντιποίνων (εκτελέσεις, ολοκαυτώματα, πυρπολήσεις) σε διάφορες περιοχές της Ελλάδος βλ. Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 2, ό.π., σ. 995-1018.

¹⁶⁹ Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου», ό.π., σ. 331.

¹⁷⁰ «Απόφαση S 179 της 16ης Δεκεμβρίου 1942 Zitat-Ende του Γενικού Στρατηγείου του γερμανικού στρατού (Wehrmacht)»: Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 1, ό.π., σ. 287.

¹⁷¹ Άξελ Πέρσον, «Τα μεταφθινοπωριανά γεγονότα στην Ελλάδα του 1944», ό.π., σ. 360. Ακόμα η Τασούλα Βερβενιώτη αναφέρει ότι: «Αρχικά η ταρίφα ήταν 50-100 εκτελέσεις ομήρων για επίθεση ή θάνατο Γερμανού Στρατιώτη και 10 για τραυματισμό. Στην πράξη οι οδηγίες ήταν ανεφάρμοστες γιατί δεν υπήρξαν τόσοι όμηροι»: Τασούλα Βερβενιώτη, *Αναπαραστάσεις της ιστορίας. Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*, Αθήνα, Μέλισσα, 2010, σ. 38.

χωριού που τιμωρήθηκαν με αυτόν τον τρόπο, θεωρήθηκαν ύποπτοι για παροχή βοήθειας στους αντάρτες της περιοχής, οι οποίοι επιτέθηκαν σε δύναμη των ΕΣ-ΕΣ. Η μυρωδιά ήταν ανυπόφορη. Μέσα στο χωριό σιγόκαιγε ακόμη φωτιά στα αποκαΐδια των σπιτιών. Στο χώμα κείτονταν διασκορπισμένοι εκατοντάδες άνθρωποι κάθε ηλικίας, από υπερήλικες έως νεογέννητα. Σε πολλές γυναίκες είχαν σχίσει τη μήτρα με την ξιφολόγη και αφαιρέσει τα στήθη, άλλες κείτονταν στραγγαλισμένες, με τα εντόσθια γύρω από το λαιμό. Φαινόταν σαν να μην έχει επιζήσει κανείς».¹⁷² Οι απώλειες του άμαχου πληθυσμού από τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων στην περιοχή του Δίστομου υπολογίζονται σε 228 ανθρώπινες ζωές.¹⁷³ Μια άλλη μαζική σφαγή που έχει περάσει στη συλλογική μνήμη, έγινε στα Καλάβρυτα Αχαΐας. Με διαταγή του Βον Λεζούρ (Von Lesuire), διοικητή της 117^{ης} Μεραρχίας, για αντίποινα απέναντι στην εκτέλεση αιχμαλώτων Γερμανών από τους αντάρτες, εξοντώθηκαν όλοι οι άντρες της κοινότητας Καλαβρύτων και των γύρω χωριών.¹⁷⁴

Βασικός στόχος των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων ήταν τα ορεινά χωριά, γιατί αυτά αποτέλεσαν το εύφορο έδαφος για την ανάπτυξη του αντάρτικου, ενισχύοντάς το με νέα μέλη, με πληροφορίες για τις κινήσεις των κατοχικών στρατευμάτων καθώς και με τρόφιμα απαραίτητα για την επιβίωση του.¹⁷⁵

Συμμετοχή στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών εναντίον των ανταρτών και του άμαχου πληθυσμού είχαν και οι Έλληνες συνεργάτες των Γερμανών, οι Ταγματασφαλίτες. Τα Τάγματα Ασφαλείας (στο εξής: ΤΑ) ιδρύθηκαν από την κυβέρνηση Ράλλη σε συνεννόηση με τις αρχές Κατοχής το Νοέμβριο του 1943.¹⁷⁶ Η αρχή έγινε από την Πελοπόννησο, όπου συγκροτήθηκαν τρία ΤΑ. Από την άνοιξη μέχρι το καλοκαίρι του 1944 εμφανίζονται σε πολλές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας (εκτός από τις βουλγαροκρατούμενες) και στην Εύβοια. Στα ΤΑ εντάχθηκαν και οι «αξιωματικοί και άνδρες των τριών συνταγμάτων των Ευζώνων (Αθήνα, Πύργος, Πάτρα) που τουλάχιστον στα χαρτιά, υπάγονταν στην κατοχική κυβέρνηση, ενώ οι διοικητές των ΤΑ τελούσαν άμεσα υπό τις διαταγές του αρχηγού των ΕΣ-ΕΣ Βάλτερ Σιμάννα (Walter Schimana)».¹⁷⁷

¹⁷² Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 1, ό.π., σ. 288.

¹⁷³ Τασούλα Βερβενιώτη, *Αναπαραστάσεις της ιστορίας*, ό.π., σ. 41.

¹⁷⁴ Χάγκεν Φλάισερ, «Η στρατηγική των αντιποίνων», *Ιστορικά* [περιοδική έκδοση της εφημ. *Ελευθεροτυπία*], τχ. 80 (26/4/2001) [τίτλος αφιερώματος: *1941-1944 Γερμανική Κατοχή*], σ. 42.

¹⁷⁵ Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου», ό.π., σ. 331-332.

¹⁷⁶ Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ.1, ό.π., σ. 243.

¹⁷⁷ Χάγκεν Φλάισερ, «Κατοχή και Αντίσταση, 1941-1944», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, ό.π., σ. 46.

Έχει υποστηριχθεί ότι στις ομάδες αυτές στρατολογούσαν ένα μέρος από άτομα του περιθωρίου, όπως ήταν κλέφτες, έμποροι ναρκωτικών και εγκληματίες που βρίσκονταν στην φυλακή.¹⁷⁸ Στην κατάθεσή του στη δίκη των δωσίλογων ο Χ. Ρουχωτάς αναφέρει: «Τα Τάγματα στρατολογούσαν ανθρώπους από τον υπόκοσμον και πλιατσικολόγους. Κανένας καλός αξιωματικός δεν κατετάγη εις τα τάγματα».¹⁷⁹ Επίσης ο Α. Πέρσον αναφέρει ότι «οι στρατευμένοι (στα ΤΑ), φυσικά, δεν ήταν από τα καλύτερα κοινωνικά στοιχεία και οι λόγοι που τους μαύλισαν στις θέσεις αυτές ήταν καθαρά οικονομικοί».¹⁸⁰ Σίγουρα αν και οι οικονομικές συνθήκες παίζουν το ρόλο τους για τη διαμόρφωση δωσίλογων συμπεριφορών, η απόφαση για το εάν ένα άτομο θα επιλέξει την προδοσία ή την αντίσταση επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από την ιδεολογία του ατόμου και τις εμπειρίες που έχει αποκομίσει από το κοινωνικό του περιβάλλον.¹⁸¹

Σύμφωνα με τον Κ. Βουγιουκλάκη, οι Ταγματασφαλίτες σε πολλές επιδρομές εναντίον των χωριών με την άσκηση βίας και τρομοκρατίας προσπάθησαν να στρατολογήσουν κόσμο. Όσοι αρνούνταν να ενταχθούν συνήθως εκτελούνταν ή παραδίνονταν στους Γερμανούς.¹⁸² Στο απόσπασμα που ακολουθεί από την επιστολή που έστειλε η αυτοδιοίκηση του χωριού Σκαμνακίου Λακωνίας προς τον Ερυθρό Σταυρό διακρίνεται ο φόβος των κατοίκων από μία ενδεχόμενη βίαιη στρατολόγηση από τα ΤΑ:

*«Εις το χωριόν μας επιδρομή εκ μέρους των Γερμανοπροδοτών δεν εγένετο. Πάντως όμως λόγω των επιδρομών εις τα πλησίον χωριά μας και εις τας εξοχάς της Κοινότητος μας, μας έφερε σε τέτοια θέση που να μην μπορούμε όχι μόνο να εργαστούμε αλλά και ούτε καν να ζυγώσουμε εις τα σπίτια μας.
» Έχουμε φθάσει σε τέτοια θέση που δεν κάνουμε τίποτε άλλο από του να φυλάμε караούλια και να κρυπτόμεθα για να μην πέσουμε στα χέρια των αρχιπροδοτών, αποτέλεσμα του οποίου θα είναι ή να μας σκοτώσουν ή να μας πάρουν οπότε δια της*

¹⁷⁸ Δημήτρης Κ. Νικολής, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους*, τ. Ε΄-ΣΤ΄, ό.π., σ. 38 και Μανώλης. Γλέζος *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 1, ό.π., σ. 245.

¹⁷⁹ Δημήτρης Κυριαζής, *1940-1950. Η δεκαετία που συγκλόνισε τη χώρα*, ό.π., σ.368.

¹⁸⁰ Άξελ Πέρσον «Τα μεταφθινοπωριανά γεονότα στην Ελλάδα του 1944» στην: εφημ. Στοκχόλμης *Ντάγκενς Νυχτέτερ*, 4,5,6/3/1945, στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 363.

¹⁸¹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο: Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 371.

¹⁸² Κώστας Βουγιουκλάκης, *Οι πρωτοπόροι του αγώνα. Η Εθνική Αντίσταση στη Λακωνία*, Αθήνα, Τροχαλία, 2000, σ. 176.

βίας θα μας ενδύσουν, και ούτω θα ευρεθώμεν εις την ανάγκην να κτυπήσωμε τα αδέρφια μας που πλάι στους συμμάχους πολεμούν για την ελευθερία μας.

*»Αποτέλεσμα λοιπόν όλων των ανωτέρω αιτιών, είναι το να μην έχουμε να φάμε τίποτε και να στερούμεθα τα πάντα».*¹⁸³

Όπως φαίνεται από το παραπάνω έγγραφο ο τρόμος είχε μπει στην καθημερινότητα της ζωής των ανθρώπων, οι οποίοι σταμάτησαν να εργάζονται και ζούσαν έξω από τα σπίτια τους. Απέναντι σε μια ενδεχόμενη επιδρομή, οι κάτοικοι του χωριού οργάνωσαν σκοπιές για την αυτοπροστασία τους.

Τα ΤΑ συγκροτήθηκαν με χαρακτηριστικά εθνικοφροσύνης και αντικομμουνιστικά ιδεολογήματα.¹⁸⁴ Στο σημείο αυτό παραθέτουμε απόσπασμα από το άρθρο του Άξελ Πέρσον σχετικά με τη δράση των ΤΑ. «Στην Αθήνα υπήρχε μια σωματοφυλακή στη δούλεψη της κυβέρνησης και των Γερμανών, οι λεγόμενοι Εύζωνες.[...] Στην ύπαιθρο είχαν βαλθεί οι Ταγματасφαλίτες με κάθε ξετσιπίωτο μέσο, να καταπολεμήσουν τους «κομμουνιστές». Καίγαν, διαγούμιζαν και σφάζαν τόσο μαζί με τους Γερμανούς όσο κι από χεριού τους».¹⁸⁵ Η βία που χρησιμοποίησαν τα ΤΑ ήταν ασύλληπτη. Η δράση τους περιελάμβανε πυρπολήσεις χωριών, λεηλασίες, καταδόσεις στις κατοχικές αρχές και απάνθρωπες θηριωδίες έναντι του άμαχου πληθυσμού. Σχετικά με τις ενέργειες τους στο νομό Λακωνίας ο Κ. Βουγιουκλάκης αναφέρει: «Έσφαξαν γυναίκες γκαστρωμένες και μωρά βυζασταρούδια. Έκαψαν ζωντανούς γέρους, γυναίκες και παιδιά. Βίασαν ογδοντάρες γριές και εφτάχρονα κοριτσάκια. Εκτέλεσαν ή παράδωσαν στους Γερμανούς εκατοντάδες Λάκωνες πατριώτες. Έκαψαν και λεηλάτησαν σπίτια, μοναστήρια και εκκλησίες. Βασάνισαν φριχτά και φυλάκισαν ιερωμένους. Έκοψαν και κατέστρεψαν δεκάδες ελαιόδεντρα. (Αρεόπολη.) Έχυσαν στους δρόμους λάδια και κρασιά και σκόρπισαν στάρια αραποσίτια, καρύδια, σύκα και ό,τι άλλο δεν μπορούσαν να κουβαλήσουνε μαζί τους. Άρπαξαν πολλά κοπάδια γιδοπρόβατα».¹⁸⁶

Στόχος της ασύλληπτης αυτής βίας και βαρβαρότητας που χρησιμοποιούσαν, ήταν προφανώς να τρομοκρατήσουν την κοινωνία της υπαίθρου και να καταστείλουν οποιαδήποτε αντιστασιακή πρακτική.

¹⁸³ Αυτοδιοίκηση Σκαμνακίου, [επιστολή προς τον Ερυθρό Σταυρό], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 132.

¹⁸⁴ Γασούλα Βερβενιώτη, *Αναπαραστάσεις της ιστορίας*, ό.π., σ. 45.

¹⁸⁵ Άξελ Πέρσον, «Τα μεταφθινοπωριανά γεροντά στην Ελλάδα του 1944», ό.π., σ. 362.

¹⁸⁶ Κώστας Βουγιουκλάκης, *Οι πρωτοπόροι του αγώνα*, ό.π., σ. 178.

Σχετικά με τη δράση τους στη Μακεδονία ο Σουηδός πρεσβευτής στην Αθήνα, Τύπαργκ παρατηρούσε: «ό,τι άφησαν στην Μακεδονία ανέπαφο Ιταλοί, Γερμανοί και Βούλγαροι κατακτητές, το έκαψαν και το κατέστρεψαν τα Ταγμ. Ασφαλείας».¹⁸⁷

Περίπου 3.000 χωριά και κωμοπόλεις της Ελλάδας από τα 9.000 στο σύνολο, υπέστησαν ολικές ή μερικές καταστροφές από τις δυνάμεις του Άξονα την κατοχική περίοδο, ενώ τα ολικά κατεστραμμένα σπίτια υπολογίζονται σε 121.000 και περίπου άλλα τόσα υπέστησαν μερικές καταστροφές. Ακόμα σε 600.000 έως 1.000.000 υπολογίζονται οι άνθρωποι που έμειναν άστεγοι.¹⁸⁸

Σύμφωνα με την Τ. Βερβενιώτη, από τα αντίποινα των κατακτητών στα ορεινά της Δυτικής Μακεδονίας πυρπολήθηκαν πάνω από 60 χωριά. Στις εκκαθαριστικές αυτές επιχειρήσεις τα κατοχικά στρατεύματα επέτασσαν ζώα και εκτελούσαν κατοίκους, εξαναγκάζοντας με αυτό τον τρόπο πολλές οικογένειες να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να γίνουν πρόσφυγες.¹⁸⁹

Μια έρευνα του ΔΕΣ για την περιοχή της Πελοποννήσου αναφέρει ότι μέχρι τις 29/2/1944 στην Πελοπόννησο είχαν καταστραφεί από τους Γερμανούς και τους Ιταλούς 42 χωριά ολοσχερώς και 28 μερικώς, ενώ οι άστεγοι υπολογίζονταν σε 41.025.¹⁹⁰ Σύμφωνα με μια άλλη πηγή που προέρχεται από την επίσημη στατιστική της Εθνικής Αλληλεγγύης, που βρήκαμε στο «Αρχείο Πέρσον», μπορούμε να δούμε στον παρακάτω πίνακα τις καταστροφές και τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στην Πελοπόννησο από τους Γερμανούς και τους Ταγματασφαλίτες στη διάρκεια της Κατοχής:

<u>Περιοχές</u>	<u>Δολοφονίες</u>	<u>Όμηροι</u>	<u>Καμένα σπίτια</u>
Αργολιδοκορινθία	950	15	831
Αρκαδία	957	300	2.225
Αχαΐα	1545	170	2.841
Ηλεία	904	100	1.063
Λακωνία	978	104	1.945
Μεσσηνία	1641	148	1977
<u>Σύνολον:</u>	6975	837	10.882

¹⁸⁷ Δημήτρης Κυριαζής, *1940-1950. Η δεκαετία που συγκλόνησε τη χώρα*, ό.π., σ. 354.

¹⁸⁸ Τασούλα Βερβενιώτη, *Αναπαραστάσεις της ιστορίας*, ό.π., σ. 39.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 39.

¹⁹⁰ Hermann Frank Meyer, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117^{ης} μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και στην Ελλάδα*, μτφρ. Γιάννης Μυλωνόπουλος, Αθήνα, Εστία, 2003, σ. 592.

Στις παρατηρήσεις που συνοδεύουν τον πίνακα η Εθνική Αλληλεγγύη αναφέρει: «Τα στοιχεία για τα καμένα σπίτια είναι απόλυτα εξακριβωμένα. Ο αριθμός των ομήρων δεν είναι ολοκληρωμένος. Στοιχεία για τους ανάπηρους και τους λαβωμένους που είναι αναρίθμητοι, λείπουν. Τα περισσότερα απ' τα εγκλήματα και τις καταστροφές, ιδιαίτερα στη Λακωνία και στη Μεσσηνία, γίναν ή απ' τους ίδιους τους εθνοπροδότες ή σε συνεργασία τους με τους Ναζιστές. Και βρίσκονται ακόμα Έλληνες που στριγκλίζουν, επειδή τιμωρήθηκαν κάμποσα απ' αυτά τα καθάρματα, και προσπαθούν με κάθε μέσο να σώσουν τους επίλοιπους».¹⁹¹ Όπως βλέπουμε από τον πίνακα, καταστροφές και εκτελέσεις συνέβησαν σε όλους τους νομούς της Πελοποννήσου. Ακόμα οι όμηροι στον παραπάνω πίνακα περιλαμβάνουν όλους τους κρατούμενους που στάλθηκαν στην Γερμανία για καταναγκαστική εργασία.¹⁹² Άλλες εκτιμήσεις αναφέρουν ότι 3.000 άτομα που συνελήφθησαν στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο μεταφέρθηκαν στο Ράιχ, για να εργαστούν σε καταναγκαστικά έργα.¹⁹³

Οι άγριες επιδρομές των κατοχικών στρατευμάτων και των Ελλήνων συνεργατών τους στα χωριά της Πελοποννήσου επιδείνωσαν τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων. Στο «Αρχείο Πέρσον» μπορούμε να βρούμε εκθέσεις, αιτήσεις και σημειώματα που περιγράφουν εκτελέσεις αμάχων, λεηλασίες περιουσιών και πυρπολήσεις σπιτιών που έγιναν στις ορεινές περιοχές της Πελοποννήσου από τα κατοχικά στρατεύματα. Τα έγγραφα αυτά αφορούν την περίοδο Κατοχής από 21/8/1943 έως 22/8/1944, αναφέρονται σε χωριά του νομού Λακωνίας, Μεσσηνίας, Αρκαδίας και Ηλείας, ενώ περιλαμβάνουν και τα ονόματα από κάποια πυρπολημένα χωριά της Αχαΐας.¹⁹⁴ Θα παραθέτουμε εδώ, ενδεικτικά, κάποια από αυτά που περιγράφουν τις καταστροφές που υπέστησαν κωμοπόλεις και χωριά της Πελοποννήσου.

«ΕΚΘΕΣΙΣ

Αετός 8.9.43

ΠΡΟΣ την Υπηρεσίαν του ΔΕΣ

¹⁹¹ Επίσημη στατιστική της Εθνικής Αλληλεγγύης, [Κατάσταση εγκλημάτων και καταστροφών στην Πελοπόννησο που γίναν απ' τους Γερμανούς και τους εθνοπροδότες, χ.χ.], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 110.

¹⁹² Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 12/1944], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 107.

¹⁹³ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της Κατοχής», *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1993, σ. 156.

¹⁹⁴ Τα έγγραφα αυτά παρατίθενται στο Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 217-244.

Η κωμόπολις ΑΕΤΟΣ κατά τας 12 τρέχοντος μηνός υπέστη σαν αντίποινα την άγρια μανία και λύσσα των Γερμανών του Χίτλερ. Ο Γερμανικός Στρατός Κατοχής, αφού από τας πρωινάς ώρας εκανονιοβόλησε τον Αετό, ύστερα εισώρμησε μέσα εις την Κωμόπολιν μας και έσπειρε την καταστροφήν και τον όλεθρον εις όλην την Κωμόπολιν. Παρέδωσαν ταύτην ολόκληρον εις τας φλόγας αδιακρίτως.

»Αι καταστροφαί είναι ανυπολόγιστοι. Οι κάτοικοι έντρομοι διεσπάρησαν εδώ και εκεί χωρίς να κατορθώσουν να διασώσουν τίποτε απολύτως. Ούτε μια οκά σιτάρι ή άλλο είδος τροφίμων. Ούτε τα ενδύματα τους ή τα υποδήματα τους. Πολλά ζώα εκάησαν.

»Εκτός αυτών ερρίφθησαν εις την φωτιάν και εκάησαν ζώντες επτά γέροντες, χωρίς να δυνηθούν με τας ικεσίας των να επιτύχουν την διάσωσίν των από τους βάρβαρους του Χίτλερ. Δύο παιδιά βαριά άρρωστα εγκαταλειφθέντα από τους γονείς των υπέκυψαν εις την νόσον των.

»Και σαν να μην έφθαναν όλα αυτά, οι Γερμανοί κατά διαστήματα ανήρχοντο από το Δώριον και Κοπανάκιον εις την Κωμόπολιν μας, για να συμπληρώσουν το μάκαβριον έργον των, με τας λεηλασίας των στα ελάχιστα εναπομείναντα ορθά σπίτια του Αετού. Τόση είναι η μανία τους ώστε έδειξαν σημεία ότι επιθυμούν και το χώμα του χωριού μας να πάρουν μαζί τους.

»Αι ανάγκαι των κατοίκων είναι τεράστiai, ανάγκαι συντηρήσεως. Στερούνται παντός είδους τροφίμων και παντός σκεύους απαραιτήτου δια την ζωή των. Από πιρούνι, κουτάλι, υποδήματα, ρούχα ύπνου και ενδυμασίας, μέχρις αυτής της πρόχειρης στέγης η οποία είναι τώρα τόσοσιν απαραίτητος καθ' όσον πλησιάζει ο χειμών.

»Κάμνομεν όθεν έκκλησιν προς την Ευγενή υπηρεσίαν του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, όπως εκτιμώντας δεόντως τας καταστροφάς αλλά και τας συνθήκας υπό τας οποίας διάγουν δύο περίπου χιλιάδες κόσμος του Αετού, έλθη αρωγός στα δεινοπαθήματα μας και χορηγήση τρόφιμα παντός είδους και φάρμακα, διότι αι αρρώστiai έχουν τώρα πια στήσει μόνιμα την έδρα στον τόπο μας.

»Πεπεισμένοι όντες δια τα ευγενικά αισθήματα και τον Αλτρουισμόν της Ευγενοús ταύτης Υπηρεσίας, εκφράζομεν την πίστην μας ότι θα τύχωμεν της προστασίας της και συνεπώς όλοι ερχόμαστε εκ των προτέρων να την ευχαριστήσουμε θερμά.

Διά την Επιτροπήν Αετού, Δήμος Αλεβίζος»¹⁹⁵

¹⁹⁵ Δ. Αλεβίζος, [Έκθεση προς την υπηρεσία του ΔΕΣ, 8/9/1943], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 222-223.

Στην παραπάνω έκθεση εσωκλείεται και μια κατάσταση με τα ζώα που κάρηκαν, σκοτώθηκαν και επιτάχτηκαν από τους Γερμανούς, η οποία γράφει:

«Επιταχθέντα: 8 ίπποι – Καέντα: 17 όνοι και ημίονοι – Διαρπαγέντα: 8 όνοι, ίπποι και ημίονοι – Φονευθέντα: 2, όνος και ημίονος».¹⁹⁶

Όπως βλέπουμε από το παραπάνω έγγραφο οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στη κωμόπολη Αετού Μεσσηνίας περιελάμβαναν πυρπολήσεις σπιτιών, τροφίμων, επιτάξεις ζώων, λεηλασίες περιουσιών και τραγικούς θανάτους ηλικιωμένων ανθρώπων. Μετά την καταστροφή του χωριού οι εαμικές οργανώσεις της περιφέρειας εφοδίασαν τους κατοίκους του Αετού με τρόφιμα και ρούχα. Σύμφωνα με όσα γράφει ο Κυριαζής, συγκεκριμένα η διμοιρία του, πήγε στο χωριό Μάλη και αφού έπεισε τους κατοίκους έστειλαν στον Αετό πολλά μούλάρια με διάφορα τρόφιμα κυρίως τυρί, σιτάρι καθώς και ρούχα.¹⁹⁷

Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις έσπερναν το φόβο και τον τρόμο στους κατοίκους της υπαίθρου. Μετά το κάψιμο της κωμόπολης του Αετού, οι κάτοικοι των γύρω περιοχών αναστατωμένοι μάζεψαν ό,τι πράγματα μπορούσαν να μεταφερθούν και τα έκρυψαν φοβούμενοι μια ενδεχόμενη επιδρομή από τους Γερμανούς. Ακόμα οι περισσότεροι εγκατέλειπαν τα σπίτια τους και κοιμόντουσαν έξω από τα χωριά τους.¹⁹⁸

Παραθέτουμε ακόμη ένα απόσπασμα από μια σημείωση του Άξελ Πέρσον για το χωριό Αράχωβα-Καρυαί της ορεινής Λακωνίας με πληθυσμό 1.800 κατοίκους.

«Οι Γερμανοί κύκλωσαν το χωριό στις 5 τα χαράματα, με δύναμη 200 ως 300 άνδρες. Κάποιος Γερμανός ή Έλληνας, δεν είναι εξακριβωμένο, χτύπησε την καμπάνα της εκκλησίας και οι άνθρωποι βγήκαν στους δρόμους να δουν τι έτρεχε. Τότε, τα γερμανικά σάγιερ άρχισαν να κροταλίζουν και μερικοί άνθρωποι σκοτώθηκαν ή πληγώθηκαν. Οι αποδέλοιποι προσπάθησαν να μανταλωθούν στα σπίτια τους, ενώ οι Γερμανοί άρχισαν να πυροβολούν άγρια στις πόρτες και στα παράθυρα. Έτσι μερικοί αραχωβίτες βρήκαν το θάνατο μέσα στα σπίτια τους.

»Μετά έψαξαν όλο το χωριό και βρήκαν τα παλιοκούμπουρα που αναφέραμε (δύο παλιά κουμπούρια και ένα ζευγάρι κιάλια).

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 223.

¹⁹⁷ Δημήτρης Κυριαζής, 1940-1950. Η δεκαετία που συγκλόνησε τη χώρα, ό.π., σ. 336.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 339.

»Στ' αναμεταξύ τ' αποσπάσματα πήραν την ευκαιρία να πλιατσικολογήσουν: Οι πρώτοι απ' αυτούς σήκωσαν τα μεταξοϋφαντα και τα χρυσαφικά, οι άλλοι τα λινόκροκα, και οι τρίτοι αφάνισαν ότι μπορούσε να 'χει κάποια αξία.

»Αναποδογύρισαν τα πάντα. Αμπάρια και ντουλάπες κατασυντρίφτηκαν κι όλα τα πράγματα πετάχτηκαν έξω- τα είδα με τα μάτια μου. Το μπακάλικο του χωριού διαγουμίστηκε, ξηλώθηκαν τα ράφια, έτσι που όλα τα γυαλικά στέκονταν κατασυντριμμένα στο πάτωμα. Έκαναν έρευνα στο Ταχυδρομείο. Σε κάποιο σπίτι που σκοτώθηκε ένα άτομο, απ' τις σφαίρες που πέρασαν την πόρτα, όρμησαν οι στρατιώτες να πλιατσικολογήσουν καταπατώντας το νεκρό κι αρπάζοντας απ' τα δάχτυλα των γυναικών τα χρυσά δαχτυλίδια τους. Στο ίδιο σπίτι είδαμε μερικά σκεπάσματα που τα 'χαν πάρει οι Γερμανοί και τα πούλησαν στο δρόμο σε κάποιον που τα γνώρισε και τα ξανάφερε πίσω.

»Έκαψαν ένα σπίτι. Έν' άλλο το τίναξαν στον αέρα με τις χειροβομπίδες. Σε μερικά άλλα σημάδεψαν με κιμωλία τον Αγκυλωτό Σταυρό, να τα κάψουν.[...]

»Απ' το χωριό μάθαμε ότι την ώρα που κατάφτανε το αμάξι μας, οι Γερμανοί προσπαθούσαν να τραβήξουν έναν σκοτωμένο στην πλατεία, για να τρομάζουν τους εκεί συναγμένους αραχωβίτες. Και οι χωριανοί νομίζουν ότι τ' αυτόματα θα ξερνούσαν πιότερη φωτιά αν δεν είχαμε έρθει, ενώ μετά τον ερχομό μας δεν κάψαν τίποτε άλλο και το μακέλεμα σταμάτησε.

»Ο αριθμός των νεκρών ανέβηκε στους δέκα. Πέντε λαβώθηκαν βαριά. Τριανταδύο μεταφέρθηκαν στην Σπάρτη σαν αιχμάλωτοι. Δέκα απ' αυτούς απολύθηκαν υστερότερα και τους υπόλοιπους τους κουβάλησαν στην Αθήνα.

Άξελ Πέρσον»¹⁹⁹

Στο έγγραφο αυτό εσωκλείεται και ονομαστική κατάσταση που περιλαμβάνει τους αιχμάλωτους, τους νεκρούς και τους βαριά λαβωμένους από την επιδρομή που δέχθηκε το χωριό Αράχωβα. Όπως βλέπουμε και εδώ οι επιδρομές των κατοχικών στρατευμάτων περιελάμβαναν εκτελέσεις άμαχου πληθυσμού, συλλήψεις ομήρων, λεηλασίες, καταστροφές και πυρπολήσεις σπιτιών. Η εμφάνιση των αντιπροσώπων του ΔΕΣ φαίνεται να σταμάτησε τη συνέχεια των εχθροπραξιών.

Στην ακόλουθη αίτηση για βοήθεια που έστειλαν οι πυροπαθείς κάτοικοι του χωριού Σκοτεινής στην επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού Αργολίδος μπορούμε να δούμε την κατάσταση και τις τραγικές συνθήκες ζωής, καθώς και τις άμεσες ανάγκες που προέκυψαν από τις καταστροφές που υπέστησαν, μετά τις εκκαθαριστικές

¹⁹⁹ Άξελ Πέρσον, [σημείωση], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 225-226.

επιχειρήσεις των κατοχικών στρατευμάτων. Η αίτηση που γράφτηκε στις 30/7/1944 αναφέρει τα εξής:

Αξιότιμοι κ. Αντιπρόσωποι του ΔΕΣ

Με βαθύν ψυχικόν πόνον και με συγκλονιστική συγκίνηση Σας αναφέρομεν τα ακόλουθα δεινοπαθήματα μας και σας παρακαλούμεν, εφ' όσον δύνασθε, το συντομώτερον να έλθητε αρωγοί της φρικτότατης δυστυχίας μας, ην πιθανώς να επληροφορήθητε.

Την 19.7.44 γενομένων εκκαθαριστικών επιχειρήσεων εις την περιοχήν μας υπό του Στρατού Κατοχής εναντίον των Ανταρτών, κατά δυστυχίαν μας ολόκληρον το χωρίον μας εξ 175 οικιών ενεπρήσθη και κατεστράφη εξ ολοκλήρου μεθ' όλων των αναγκαίων και απαραίτητων δια την συντηρησίν μας ειδών, ως κλινοσκεπασμάτων, ματισμού, τροφίμων, σκευών και εργαλείων, πλην 8 μόνο οικιών, κατά σύμπτωσιν πιθανώς διασωθεισών.

Προς τούτοις κατεκάησαν και άπασαι αι συγκεντρωθείσαι ποσότητες δημητριακών εκ της εφεινής εσοδείας.

Ήδη είναι η 10^η ημέρα σήμερα που όλοι οι κάτοικοι του χωρίου μας, 850 περίπου τον αριθμόν, ευρισκόμεθα εν ύπαιθρω, ημίγυμνοι, νήστες, ανυπόδυτοι και άνευ, οι περισσότεροι, κλινοσκεπασμάτων.

Οι γέροντες και τα νήπια καταβεβλημένοι εκ των στερήσεων και των κακουχιών ευρίσκονται εις αθλιωτάτην κατάστασιν. Πολλοί δε των κατοίκων νοσούσιν επικινδύνως προσβληθέντες υπό της ελονοσίας και λοιπών ασθενειών.

Εν γένει η κατάστασίς μας είναι θλιβερά, αξιολύπητος, απερίγραπτος και απελπιστική, και εάν εις την αυτήν επί 10ήμερον τουλάχιστον μοίραν παραμείνωμεν ασφαλώς εκ της ελονοσίας θα αποθάνωμεν.

Η φρίκη της δυστυχίας μας, ο πανικός, αι στερήσεις και η εγκατάλειψις αυξάνουν οσημέραι την απελπισίαν και τραγωδίαν μας και επιδεινώνουν την θέσιν μας, εφ' όσον αι ανάγκαι ημέραν με την ημέραν επέρχονται συνθλιπτικώτεροι.

Μη έχοντες δε ετέραν σανίδα σωτηρίας απευθύνομεν προς υμάς την πλήρη απελπισίας και απαισιοδοξίας φωνήν μας και αιτούμεθα όπως το ταχύτερον τείνετε προθύμως χείρα βοηθείας χορηγούντες :

- 1. Άλευρα δια την κάλυψιν των αναγκών του άρτου*
- 2. Σκηνάς, πισσόχαρτον ή τσίγκους διά την κατασκευήν προσωρινών καταλυμάτων*
- 3. Γάλα και φάρμακα διά τα νήπια και τους ασθενείς*

4. *Ζάκχαριν διά την παρασκευήν τονωτικών ροφημάτων*
5. *Οτιδήποτε δύνασθε να διαθέσετε εις τοσούτον δυστυχούντας και υποφέροντας προς θεραπείαν των αναγκών ημών των Πυροπλήκτων, επιτελούντες ούτως έργον χριστιανικότατον και φιλανθρωπικότατον.*

Όντες βέβαιοι ότι θέλετε κάμει δεκτά τα αιτήματα μας και προθύμως συντρέξει την συμφοράν μας,

*Μετά τιμής υπογραφόμεθα – 114 υπογραφές*²⁰⁰

Όπως βλέπουμε και από την παραπάνω αίτηση οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις είχαν άμεσο αντίκτυπο στις συνθήκες ζωής των κατοίκων της υπαίθρου. Όλοι σχεδόν οι άνθρωποι του χωριού έμειναν άστεγοι, χωρίς βασικά είδη ένδυσης και τρόφιμα για την επιβίωσή τους. Ακόμα και τα εργαλεία που τους βοηθούσαν στις αγροτικές εργασίες όπως και όλη η σοδειά των δημητριακών καταστράφηκαν. Επίσης οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης τους έφεραν αντιμέτωπους και με σοβαρές ασθένειες όπως η ελονοσία. Οι βασικές τους ανάγκες φαίνεται να περιλαμβάνουν τρόφιμα, φάρμακα, ρούχα και σκηνές απαραίτητα για την επιβίωση τους.

Η κατάσταση δε διέφερε και πολύ και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας όπως στη Θεσσαλία στη Ρούμελη και στην Ήπειρο.²⁰¹ Μια έκθεση που συντάχθηκε για τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό το χειμώνα του 1943 αναφέρει για τα χωριά της Ρούμελης και της Θεσσαλίας ότι: «Οι άνθρωποι στα χωριά που έχουν καταστραφεί ολοσχερώς δεν ξέρουν τι να κάνουν. Είναι πεινασμένοι, άρρωστοι και τα προσωρινά καταλύματα τους είναι αξιοθρήνητα».²⁰²

Τα ΤΑ μαζί με τους Γερμανούς εκτός από τις λεηλασίες και τα καηίματα των χωριών δε δίστασαν να καταστρέψουν και να επιδοθούν σε πλιάτσικα εναντίον αποθηκών με τρόφιμα και φάρμακα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού που προοριζόνταν για τις περιοχές που είχαν τη μεγαλύτερη ανάγκη και υπέφεραν από τη πείνα και από αρρώστιες.²⁰³ Ακόμα, κατά τη διάρκεια μεταφοράς τροφίμων προς τις

²⁰⁰ Πυροπαθείς κάτοικοι Σκοτεινής, [αίτηση προς την επιτροπή ΕΣ Αργολίδος, 30/7/1944], στο Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 239-240. Σύμφωνα με τον Κωστή Παπακόγκο παρόμοιο περιεχόμενο είχαν και δύο αιτήσεις, οι οποίες δεν περιλαμβάνονται στο «Αρχείο Πέρσον»: εκείνη που έστειλαν οι κάτοικοι του χωριού Αγίος Νικόλαος, όπου σε σύνολο 59 σπιτιών κήκαν 55, και εκείνη των κατοίκων του Κεφαλόβρυσου, όπου κήκαν 34 σπίτια, βλ. Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 240.

²⁰¹ Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου», ό.π., σ. 332.

²⁰² Στο ίδιο, σ. 332.

²⁰³ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], ό.π., σ. 80. Αρπαγές τροφίμων και φαρμάκων του ΔΕΣ από

πληγείσες περιοχές, τα γερμανικά στρατεύματα κατάσχεσαν φορτία του ΔΕΣ. Ο πρόεδρος της επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού του χωριού Σέρβου της ορεινής Αρκαδίας, σε μια επιστολή που έστειλε προς την κεντρική επιτροπή του ΔΕΣ στις 7/12/1943 αναφέρει τα εξής: «Λαμβάνω την τιμήν να αναφέρω ότι την 4^η του μηνός Δ-βρίου και καθ' όν χρόνον μετέφερον διά του αυτοκινήτου, Παντελή Διαμαντοπούλου, τα εκ του Ερυθρού Σταυρού Γραφείου υμών παραληφθέντα τρόφιμα Παιδικών συσσιτίων και άλευρα προοριζόμενα διά την Κοινότητα Σέρβου, Γερμανοί στρατιώται εν Λαγκαδίους, μου αφήρεσαν 108 κυτία γάλακτος [...] Αναφέρω τούτο και παρακαλώ όπως ευαρεστούμενοι, εάν είναι δυνατόν, συμπληρώσετε τον αριθμόν των αφηρεθέντων διά την πλήρην λειτουργίαν των βρεφικών συσσιτίων της απόρου Κοινότητος μας [...]».²⁰⁴ Στόχος των κατασχέσεων αυτών ήταν να κάνουν ακόμη χειρότερη την επισιτιστική κατάσταση των κατοίκων της υπαίθρου ιδιαίτερα στα πυρπολημένα και λεηλατημένα χωριά, ώστε να τους εξαναγκάσουν να τα εγκαταλείψουν.

Οι συνθήκες διαβίωσης επιδεινώθηκαν σε μεγάλο βαθμό στις 19/5/1944, όταν η Πελοπόννησος κηρύχθηκε εμπόλεμη ζώνη. Αφορμή για αυτό στάθηκε η επίθεση των ανταρτών σε γερμανική φάλαγγα αυτοκινήτων στις 16/5/1944 στον Αχλαδόκαμπο, στην οποία σκοτώθηκαν περίπου 30 Γερμανοί.²⁰⁵ Ο Γερμανός συνταγματάρχης Σμιτ Ρίχμπεργκ σε μια έκθεσή του για την κατάσταση στην Πελοπόννησο γράφει: «Η κατάσταση στην Πελοπόννησο έγινε τόσο σοβαρή, από πολυάριθμες πράξεις σαμποτάζ εναντίον μεταφορών μας και από επιθέσεις εναντίον στρατηγικών θέσεων και εμπροσθοφυλακών, ώστε χρειάστηκε απαραίτητα να χαρακτηριστεί ολόκληρη η περιοχή της, σαν πεδίο «επιχειρήσεων», που πραγματοποιήσαμε εναντίον των ανταρτών [...]».²⁰⁶ Τα μέτρα που πήραν οι κατοχικές αρχές στην Πελοπόννησο ήταν τα ακόλουθα: έκλεισαν τον Ισθμό της Κορίνθου, διέκοψαν τη λειτουργία των ταχυδρομείων και των τηλεπικοινωνιών, απαγόρεψαν την κίνηση τροχοφόρων χωρίς γερμανικό φύλλο πορείας και επέβαλαν τιμωρία σε θάνατο για όποιον πλησίαζε τα βουνά.²⁰⁷ Τα κατασταλτικά αυτά μέτρα

Ταγματасφαλίτες αναφέρονται και στο: Κώστας Βουγιουκλάκης, *Οι πρωτοπόροι του αγώνα*, ό.π., σ. 192.

²⁰⁴ Πρόεδρος Επιτροπής ΕΣ Σέρβου, [επιστολή προς Κομιτάτο του ΔΕΣ, 7/12/1943], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 172.

²⁰⁵ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], ό.π., σ. 65.

²⁰⁶ Δημήτρη Κ. Νικολή, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους*, τ. Ε'-Στ, ό.π., σ. 182.

²⁰⁷ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], ό.π., σ. 65.

σκοπό είχαν τον κοινωνικό έλεγχο του πληθυσμού και την απομόνωσή του από οποιαδήποτε επαφή με τους αντάρτες. Ακόμα οι γερμανικές αρχές απαγόρευσαν οποιαδήποτε διανομή τροφίμων από το ΔΕΣ. Ανάλογες απαγορεύσεις στην τροφοδότηση αρκετών χωριών της Πελοποννήσου είχαν επιβάλει και παλαιότερα οι ιταλικές αρχές, όταν το καλοκαίρι του 1942, εμφανίστηκε το αντάρτικο στην Πελοπόννησο.²⁰⁸ Τα ίδια σκληρά μέτρα παρατηρούνται και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Για παράδειγμα στη Θεσσαλία, το καλοκαίρι του 1944, οι Γερμανοί εκτός από τα αντίποινα και τις επιδρομές που έκαναν εναντίον των χωριών, απέκλεισαν από τις διανομές του Ερυθρού Σταυρού όλες τις ανταρτοκρατούμενες περιοχές. Αυτό επιδείνωσε την κατάσταση των χωριών, ειδικά αυτών που είχαν δεχθεί τα σκληρά αντίποινα των κατοχικών στρατευμάτων.²⁰⁹

Τα πλιάτσικα εναντίον φαρμάκων και τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού που αναφέραμε παραπάνω, καθώς και οι απαγορεύσεις της τροφοδοσίας των πυρπολημένων χωριών, στόχο είχαν να οξύνουν το επισιτιστικό πρόβλημα, ώστε να εξαναγκάσουν τους κατοίκους των ορεινών χωριών να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να εγκατασταθούν σε πεδινές πόλεις ή κωμοπόλεις που ελέγχονταν από τον στρατό κατοχής. Στο νομό Τρικάλων οι κατοχικές αρχές είχαν δηλώσει ότι βοήθεια θα δινόταν μόνο σε όσους πυροπαθείς θα μετανάστευαν στην πόλη των Τρικάλων.²¹⁰ Τα μέτρα αυτά σε συνδυασμό με τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις δημιούργησαν ένα μεταναστευτικό ρεύμα προς τις πόλεις. Ενώ λοιπόν στην αρχή της Κατοχής παρατηρείται μετακίνηση των ανθρώπων προς την ύπαιθρο για λόγους επιβίωσης, τα επόμενα χρόνια πολλές χιλιάδες άνθρωποι άρχισαν να μετακινούνται προς τις μεγάλες πόλεις για να βρουν καταφύγιο. Κάποιες εκτιμήσεις για τον αριθμό των προσφύγων προς τα αστικά κέντρα την ύστερη κατοχική περίοδο, κάνουν λόγο για 300.000 έως 350.000.²¹¹

Το εμπάργκο της επισιτιστικής βοήθειας και της φαρμακευτικής περίθαλψης αφορούσε κυρίως τα ορεινά χωριά της Πελοποννήσου, τις ελεύθερες δηλαδή περιοχές που στήριζαν τους αντάρτες, αφού οι διανομές στις περιοχές που έλεγχαν οι Γερμανοί και οι Ταγματασφαλίτες συνεχίστηκαν κανονικά. Τα κατοχικά στρατεύματα προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν την ανθρωπιστική βοήθεια του Διεθνούς Ερυθρού

²⁰⁸ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], *ό.π.*, σ. 47.

²⁰⁹ Χρήστος Βραχνιάρης, *Τα χρόνια της λαϊκής εποποιίας*, *ό.π.*, σ. 239.

²¹⁰ Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου», *ό.π.*, σ. 332.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 334.

Σταυρού σε πόλεις και χωριά του κάμπου που είχαν υπό τον έλεγχό τους και σε όσες έδειχναν «καλή διαγωγή» και δεν αντιστέκονταν απέναντί τους.²¹²

Αλλά ακόμα και σε αυτές τις περιοχές τα προβλήματα ήταν ακόμα πιο δύσκολα για τις οικογένειες των αντιστασιακών, αφού σύμφωνα με μία «κατάσταση» που γράφτηκε από το γραμματέα της κεντρικής επιτροπής διανομής του Ερυθρού Σταυρού, η γερμανική διοίκηση του νομού Λακωνίας εξαιρούσε από τις διανομές αλεύρων όσες οικογένειες είχαν σχέση με κομμουνιστές και αντάρτες. Η κατάσταση αυτή περιλαμβάνει 414 άτομα που οι κατοχικές αρχές απέκλεισαν από την επισιτιστική βοήθεια.²¹³ Από αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι κατάλογοι των ατόμων που λάμβαναν ανθρωπιστική βοήθεια στη Λακωνία ελέγχονταν από τις κατοχικές αρχές, οι οποίες μπορούσαν αυθαίρετα να τις αναθεωρούν. Σύμφωνα με τους Άξελ και Έλσα Πέρσον το ίδιο προσπάθησαν να κάνουν και τα ΤΑ.²¹⁴ Πιθανόν αυτό να το πετύχαιναν με την τρομοκρατία που ασκούσαν στα μέλη των επιτροπών του ΔΕΣ.

Μετά τον αποκλεισμό της τροφοδότησης των πυρπολημένων χωριών που επέβαλαν οι κατοχικές αρχές, ο ΕΛΑΣ προχώρησε σε κατασχέσεις φορτίων του ΔΕΣ. Το 8^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ στην ακόλουθη επιστολή προς τον Πέρσον, αναφέρει:

« Το φυλάκιον Ανταρτών Μονοδενδρίου μάς παρέδωσε δύο αυτοκίνητα με είδη του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού.

» Εκ των δύο αυτοκινήτων το πρώτον είχε φορτωθή με τα κάτωθι είδη:

1. Μπιζέλια, οκάδες μικταί 803
2. Γάλα, κιβώτια 89

»Το δεύτερον αυτοκίνητον περιείχε σίτον, μικταί οκάδες 2.597

»Άπαντα τα ανωτέρω είδη φυλάττονται εις ασφαλές σημείον διά λογαριασμόν του Κομιτάτου.

»Από πληροφορίες τας οποίας ελάβαμεν, σας γνωρίζομεν ότι άπαντα τα είδη, τα οποία αποστέλλονται εις Σπάρτην, Γύθειον, διανέμονται μεταξύ Εθνοπροδοτών και μόνον, ενώ οι πληθυσμοί οι οποίοι έχουν ανάγκην ενισχύσεως ουδέν λαμβάνουν.

²¹² Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 12/1944], *ό.π.*, σ. 86.

²¹³ Βασολάκης, [κατάσταση, 26/1/1944], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, *ό.π.*, σ. 172-173.

²¹⁴ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], *ό.π.*, σ. 68.

«Κατόπιν τούτου ο ΕΛΑΣ αποφάσισε να κρατή άπαντα τα εις χωριά Προδοτών προοριζόμενα τρόφιμα και να τα διανέμη εις πυροπαθή και πτωχά χωριά, ν' αποστείλη δε και Υμίν αντίγραφον Καταστάσεως διανομής ίνα λαμβάνητε γνώσιν.

»Εις περίπτωσιν διαφωνίας με τον ανωτέρω τρόπον διανομής, παρακαλούμεν όπως αποστείλητε αντιπρόσωπόν σας, ίνα ενεργήση ταύτην.

Ο επιμελητής Κ.»²¹⁵

Σύμφωνα με όσα αναφέρονται παραπάνω, οι κατασχέσεις τροφίμων γίνονταν από τον ΕΛΑΣ με σκοπό τη τροφοδότηση των περιοχών που είχαν την μεγαλύτερη ανάγκη και ήταν αποκλεισμένες από την ανθρωπιστική βοήθεια. Για τη συχνότητα των κατασχέσεων το ζεύγος Πέρσον αναφέρει: «Σε πολύ λίγες περιπτώσεις έγιναν κατασχέσεις απ' τους αντάρτες· τις επανόρθωσαν όμως αμέσως μόλις τους το ζητήσαμε».²¹⁶ Κατασχέσεις φορτίων έγιναν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Στο Βόλο της Θεσσαλίας οι αντάρτες, κατέσχεσαν 35 τόνους αλεύρι εκφράζοντας τη λύπη τους για την ενέργεια αυτή.²¹⁷ Ίσως οι ποσότητες αυτές κατασχέθηκαν για τη βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης των πληθυσμών που διέμεναν στα ορεινά χωριά των Τρικάλων και της Καρδίτσας, καθώς τα απαγορευτικά μέτρα που είχαν πάρει οι ιταλικές δυνάμεις, υποχρέωναν τους κατοίκους των περιοχών αυτών να μετακινούνται πολλές μέρες διασχίζοντας τα βουνά της Πίνδου, για να φτάσουν μέχρι την πόλη των Τρικάλων και να παραλάβουν μία οκά αλεύρι κατά άτομο.²¹⁸

Οι κάτοικοι των αποκλεισμένων χωριών της Πελοποννήσου βρέθηκαν σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και περιήλθαν σε «μία καταναγκαστική νηστεία που προκαλούσε αδιάκοπη διάρροια».²¹⁹ Σε πολλά χωριά το μόνο είδος διατροφής που απέμεινε ήταν αλάδωτα και ανάλατα αγριόχορτα και τριμμένα βελανίδια που τα ζύμωναν με γκορτσάλευρο (αλεσμένος καρπός της αγριοαπιδιάς), το οποίο το χρησιμοποιούσαν παλαιότερα για γουρουνοτροφή.²²⁰ Αν λάβουμε υπόψη και τις καταστροφές που είχαν ήδη δεχθεί πολλά από αυτά τα χωριά, όπως οι πυρπολήσεις

²¹⁵ ΕΛΑΣ, 8^ο Σύνταγμα-Επιμελητεία, [επιστολή προς Α. Πέρσον, 1/2/1944], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 187-188.

²¹⁶ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], ό.π., σ. 69.

²¹⁷ Paul Mohn, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Αθήνα, Μέτρον, 2000, σ. 82.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 82.

²¹⁹ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], ό.π., σ. 42.

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 41.

σπιτιών και οι λεηλασίες τροφίμων, μπορούμε να καταλάβουμε σε τι βαθμό εξαθλίωσης βρέθηκαν οι κάτοικοι των περιοχών αυτών.

Για μια ακόμη φορά οι άνθρωποι δεν έμειναν απαθείς και αντέδρασαν απέναντι στα νέα μέτρα των κατοχικών αρχών που οδηγούσαν στην εξαθλίωσή τους. Σε πολλά χωριά της Πελοποννήσου διοργανώθηκαν συλλαλητήρια και διαμαρτυρίες απέναντι στην τρομοκρατία των κατοχικών στρατευμάτων και των ΤΑ και έγιναν εκκλήσεις προς το Διεθνή Ερυθρό Σταυρό για ενίσχυση με τρόφιμα και φάρμακα. Σε ένα γράμμα που στάλθηκε στο ΔΕΣ στις 18/6/1944 από τους κατοίκους της περιοχής των Τροπαίων Αρκαδίας αναφέρεται:

«Ο Λαός των Τροπαίων σήμερα 18 Ιουνίου 1944 σύσσωμος σε παλλαϊκό συλλαλητήριο διαδηλώνει την πίστη του και την απόφαση του να τσακίσει την πείνα που θέλει ο κατακτητής να χρησιμοποιήσει για όπλο εξαθλίωσης του Λαού μας.

«Ο Ερυθρός Σταυρός είναι του Λαού μας και για το Λαό μας! Όμως ο κατακτητής ενάντια σε κάθε διεθνές νόμιμο, ενάντια σε κάθε ηθική επιταγή του πολιτισμού, βάνει άγριο χέρι στα τρόφιμα και σ' όλες τις ενισχύσεις του Ερυθρού Σταυρού σαν να μη φτάνουν οι κρεμάλες, οι τουφεκισμοί, τα καψίματα των χωριών και όλες οι στυγνές ωμότητες της τρομοκρατικής του δράσης.

«Σε κάθε κέντρο που υπάρχει Υπηρεσία Ερυθρού Σταυρού ο κατακτητής κάνοντας χρήση της χτηνώδικης βίας, αρπάζει το ψωμί του ταλαιπωρημένου Λαού μας, απειλεί, σκοτώνει και κρεμάει τους τίμιους πατριώτες που θα επήγαιναν από την Ελεύθερη Ελλάδα να πάρουν ό,τι ανήκει στο Λαό μας. Συγκεκριμένα αναφέρουμε ότι κατά την τελευταία προ δύο μηνών τρομοκρατική εμφάνιση του κατακτητή και των Εθνοπροδοτών εδώ στις ελεύθερες περιοχές μας, περνώντας από το χωριό μας άφησαν τα ζώα τους με την πιο χτηνώδικη αδιαφορία κι εμπήκαν στην Αποθήκη του ΕΣ κι έφαγαν το σιτάρι που ήταν το μοναδικό ίσως ψωμί των κατοίκων του χωριού μας.

«Απέναντι σ' όλα αυτά, στο δέσμευμα των τροφίμων, του ψωμιού μας και όλων των ειδών του ΕΣ, απέναντι στον κίνδυνο της κρεμάλας και του τουφεκισμού και των άγριων βασανιστηρίων που διατρέχει κάθε τίμιος πατριώτης πηγαίνοντας στην Τρίπολη να παραλάβει ό,τι μας ανήκει, εκφράζουμε σα Λαός αποφασισμένος να ζήσει, την έντονη διαμαρτυρία μας και κάνουμε την έκκληση στον Ερυθρό Σταυρό να ιδρύσει σταθμούς έξω από την Τρίπολη για να μπορούμε να αποφύγουμε τα βασανιστήρια του κατακτητή.

«Ζητάμε ακόμα ο Ερυθρός Σταυρός να φανεί πιο σθεναρός και πιο άκαμπτος μπροστά στη γερμανική και εθνοπροδοτική βία.

*Η φωνή μας πρέπει να γίνει ακουστή! Ζητάμε το ψωμί μας, μας ανήκει! Και να μας χορηγηθούν τα καθυστερημένα από τον Απρίλη. Και να εξακολουθήσει η χορήγηση ψωμιού και τροφίμων, γιατί εμείς είμαστε η φτωχότερη περιφέρεια!»*²²¹

Όπως βλέπουμε στο παραπάνω γράμμα διαμαρτυρίας η στάση των κατοχικών αρχών και των ΤΑ ήταν πολύ σκληρή για αυτούς που πήγαιναν να παραλάβουν την επισιτιστική βοήθεια που τους ανήκε. Πολλοί κινδύνευαν να συλληφθούν και να χάσουν τη ζωή τους. Η πείνα πρέπει να είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις, αφού οι κάτοικοι της υπαίθρου άρχισαν να ρισκάρουν την ίδια τους τη ζωή, για να παραλάβουν τα τρόφιμα του ΔΕΣ.

Συλλαλητήρια ενάντια στην τρομοκρατία και στον αποκλεισμό τροφοδοσίας που επέβαλλαν οι Γερμανοί έγιναν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Ένα μεγάλο συλλαλητήριο με τη συμμετοχή γυναικών από τα χωριά της Θεσσαλίας, πραγματοποιήθηκε στις 9/8/1944 στη Λάρισα. Κάποια από τα συνθήματα που φώναζαν ήταν: «Να σταματήσουν οι εκτελέσεις και η τρομοκρατία» και «τρόφιμα για τα χωριά».²²²

Αν και επίσημα στοιχεία για το ποσοστό των θανάτων δεν υπάρχουν για την περίοδο αυτή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι λόγω του εμπάργκου που επιβλήθηκε στις ελεύθερες περιοχές τα θύματα από ασιτία αλλά και ασθένειες, όπως η ελονοσία, πρέπει να αυξήθηκαν στα ορεινά χωριά. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται από την ακόλουθη αίτηση για βοήθεια που έστειλαν οι κάτοικοι του χωριού Λουτρών Ηραίας Αρκαδίας στον ΔΕΣ και οι οποίοι οργάνωσαν συλλαλητήριο για την ενίσχυση με φάρμακα και τρόφιμα. «Συνελθόν σήμερον εις πάνδημον συλλαλητήριον ολόκληρο το χωριό μας απευθύνεται προς Υμάς και διαμαρτύρεται ότι λόγω της ελλείψεως φαρμάκων και του υποσιτισμού των κατοίκων δεκάδες θυμάτων σημειώνονται κατά μήνα. Η ελονοσία, η δυσεντερία και η ψωρίασις θερίζουν τους κατοίκους και προπαντός τα μικρά παιδιά. Εάν δεν αποστείλετε κινίνο, ζάχαρη, άλευρα κλπ για να συντηρηθούμε θα πεθάνουμε όλοι».²²³

Σύμφωνα με τους Πέρσον, η ελονοσία είχε παρουσιάσει μεγάλη έξαρση κατά τη διάρκεια του πολέμου και σε όσες περιοχές εμφανίστηκε έχασαν τη ζωή τους το

²²¹ Κάτοικοι κοινότητας Τροπαίων, [γράμμα προς το Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, 18/6/1944], στο Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 250-251.

²²² Χρήστος Βραχνιάρης, *Τα χρόνια της λαϊκής εποποιίας*, ό.π., σ. 240-241.

²²³ Κάτοικοι Λουτρών Ηραίας, [αίτηση προς τον ΔΕΣ, 25/6/1944], στο Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 260.

90% των ανθρώπων. Το 1943, λόγω της μεγάλης ξηρασίας, τα κρούσματα ήταν λιγότερα από το 1942,²²⁴ ενώ το καλοκαίρι του 1944, αν και ο ΔΕΣ είχε εξοπλιστεί με αρκετά φάρμακα, το εμπάργκο της ανθρωπιστικής βοήθειας που επέβαλλαν οι κατοχικές αρχές προς τις ελεύθερες περιοχές, οι οποίες αντιμετώπιζαν και το σπουδαιότερο πρόβλημα από την ελονοσία, έκανε αδύνατη την αντιμετώπισή της.²²⁵

Ο αποκλεισμός τροφίμων και φαρμάκων που επιβλήθηκε από τις κατοχικές δυνάμεις ενάντια στις ελεύθερες περιοχές της Πελοποννήσου σταμάτησε στις 31/8/1944 ύστερα από διαπραγματεύσεις μεταξύ των Γερμανών και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στο Περιγιάλι της Κορίνθου.²²⁶ Στις διαπραγματεύσεις αυτές, οι αντιπρόσωποι του ΔΕΣ απείλησαν τους ναζιστές ότι θα διακόψουν την τροφοδοσία σε όλη την Πελοπόννησο, αν δεν τους επέτρεπαν να βγουν στις ελεύθερες περιοχές, για να μοιράσουν τρόφιμα και φάρμακα.²²⁷ Εκείνες τις ημέρες έγινε γνωστή και η απόφαση των Γερμανών να αποχωρήσουν από την Πελοπόννησο. Λίγες εβδομάδες αργότερα τα γερμανικά στρατεύματα, αφού παρέδωσαν τις αποθήκες με τα τρόφιμα που βρίσκονταν στην περιφέρεια της Πελοποννήσου, στους Ταγματασφαλίτες, εγκατέλειψαν την περιοχή.²²⁸ Έτσι η βοήθεια του ΔΕΣ προς τα ορεινά χωριά άρχισε πάλι έπειτα από τρεις μήνες περίπου.

Αν και τα πρώτα χρόνια της Κατοχής, όπως είδαμε, δοκιμάστηκαν οι μεγάλες πόλεις από το λιμό, τα αντίποινα που υπέστησαν οι κάτοικοι της υπαίθρου αποτέλεσαν ένα σημαντικό λόγο που οδήγησε στην εξαθλίωση τους την περίοδο 1943-1944. Ακόμα ο αποκλεισμός της ανθρωπιστικής βοήθειας του ΔΕΣ στα πυρπολημένα χωριά, που επιβλήθηκε από τις κατοχικές αρχές σε συνδυασμό με τη μείωση της παραγωγής τα τελευταία χρόνια της Κατοχής, που οφείλονταν στην έλλειψη σπόρου αλλά και στη μεγάλη ξηρασία του 1943,²²⁹ επιδείνωσαν τις συνθήκες διαβίωσης των πληθυσμών της υπαίθρου.

²²⁴ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], *ό.π.*, σ. 57.

²²⁵ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], *ό.π.*, σ. 81.

²²⁶ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 12/1944], *ό.π.*, σ. 89.

²²⁷ Άξελ Πέρσον, [Διάλεξη στη σύσκεψη του ΕΣ Στοκχόλμης, 26/5/1945], στο Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, *ό.π.*, σ. 304.

²²⁸ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 12/1944], *ό.π.*, σ. 89.

²²⁹ Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου», *ό. π.*, σ. 334.

Κεφάλαιο 3: Η δράση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και της Εθνικής Αλληλεγγύης στην Πελοπόννησο

3.1 Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός Πελοποννήσου

Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός έπαιξε σπουδαίο ανθρωπιστικό ρόλο την περίοδο της Κατοχής. Στόχος του ήταν να σώσει όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους από την πείνα και τις αρρώστιες, από τις φυλακίσεις και τα βασανιστήρια και να εμποδίσει, όσο ήταν αυτό εφικτό, τους εμπρησμούς των χωριών και τις εκτελέσεις από τους φασίστες.²³⁰

Όταν έγιναν γνωστές στο εξωτερικό οι τεράστιες διαστάσεις που πήρε ο λιμός στα μεγάλα αστικά κέντρα το χειμώνα του 1941-1942, άρχισαν διαπραγματεύσεις μεταξύ των Συμμάχων και των δυνάμεων του Άξονα και αποφασίστηκε η άρση του αποκλεισμού και η αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας στη κατεχόμενη Ελλάδα. Η βοήθεια του ΔΕΣ έπαιξε αναμφίβολα σπουδαίο ρόλο για την επιβίωση όσο το δυνατόν περισσότερων ανθρώπων, την κατοχική περίοδο, από την πείνα και έλυσε ως ένα βαθμό το επισιτιστικό πρόβλημα των μεγάλων πόλεων, ιδιαίτερα της Αθήνας και του Πειραιά. Από το Φθινόπωρο του 1942 και μετά, πλοία που είχε ναυλώσει ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός μετέφεραν από τον Καναδά στα ελληνικά λιμάνια, περίπου 16.000 τόνους τρόφιμα κάθε μήνα, ενώ από το 1944 μέχρι το τέλος της Κατοχής (Οκτώβριος του 1944), η επισιτιστική βοήθεια αυξήθηκε κατά μέσο όρο περίπου σε 24.000 τόνους μηνιαίως.²³¹

Η διανομή της βοήθειας γινόταν τόσο στις περιοχές της κατοχής των Γερμανών όσο και των Ιταλών με εξαίρεση τη βουλγάρικη ζώνη. Επισημαίνεται ότι οι βουλγαρικές αρχές είχαν απαγορεύσει οποιαδήποτε βοήθεια του ΔΕΣ καθώς και

²³⁰ Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 25.

²³¹ Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου», ό.π., σ. 329.

την επίσκεψη κλιμακίου του στις περιοχές ανατολικής Μακεδονίας και δυτικής Θράκης.²³²

Οι ποσότητες της ανθρωπιστικής βοήθειας που στέλλονταν στην Ελλάδα, αν και σημαντικές για την επιβίωση των ανθρώπων, στάθηκαν ανεπαρκείς για την πλήρη ανακούφιση από τα προβλήματα που είχε προκαλέσει η σιτοδεία.²³³ Σχετικά με τις ποσότητες που έφταναν στην Πελοπόννησο, για να διανεμηθούν στους πεινασμένους κατοίκους οι Πέρσον αναφέρουν: «Οι τροφές που λάβαμε έφταναν ίσα ίσα που να κρατούν ορθούς τους ανθρώπους. Εκείνοι, που πέθαναν, ήταν άτομα που είχαν από καιρούς χαμένες τις δυνάμεις τους».²³⁴ Η βοήθεια του ΔΕΣ, αν και κατάφερε να μειώσει του θανάτους από αστία, δεν ήταν εφικτό να εξαλείψει τις παρενέργειες του λιμού και να αποτρέψει από το θάνατο τους ήδη εξασθετισμένους οργανισμούς που υπέφεραν από διάφορες ασθένειες, οι οποίες οφείλονταν στις παρενέργειες της πείνας.²³⁵

Η οργάνωση του ΔΕΣ Πελοποννήσου αποτελούνταν από κεντρικές επιτροπές σε αρκετές πόλεις, όπως ήταν το Ναύπλιο, η Τρίπολη, το Γύθειο, το Λεωνίδι, η Καλαμάτα, η Σπάρτη, η Κυπαρισσία και ο Πύργος και από υποεπιτροπές σχεδόν σε όλα τα χωριά.²³⁶ Η κύρια αποστολή αυτών των επιτροπών ήταν να καταγράφουν τις επισιτιστικές ανάγκες που είχαν οι κάτοικοι των περιοχών αυτών. Οι υποεπιτροπές αποτελούνταν συνήθως από πέντε άτομα. Σύμφωνα με τον Άξελ Πέρσον, στο ΔΕΣ Πελοποννήσου εργάστηκαν περίπου 4.000 άτομα.²³⁷

Ο ΔΕΣ διέθετε διάφορες υπηρεσίες που μπορούσε κάποιος να εργαστεί, όπως ήταν το «λογιστήριο και ταμείο, έλεγχος, επιθεωρήσεις, αποθήκες, μεταφορές, γάλατα και παιδικά συσσίτια, μεταφράσεις και δαχτυλογραφήσεις, πρωτόκολλο[...].²³⁸ Ο τρόπος πρόσληψης σε αυτά τα «πόστα» δε διευκρινίζεται στο «Αρχείο Πέρσον». Σύμφωνα όμως με τον Paul Mohr που διετέλεσε αντιπρόσωπος του ΔΕΣ στην Αθήνα, ο κάθε ενδιαφερόμενος έπρεπε να απαντήσει σε ένα ερωτηματολόγιο με αρκετές ερωτήσεις και αν κρινόταν ικανός, στη συνέχεια

²³² Ξανθίπη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, «Η βουλγάρικη κατοχή στην ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αγώνα*, τ. ΙΣΤ, Αθήνα, εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 69.

²³³ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *ό.π.*, σ. 138.

²³⁴ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], *ό.π.*, σ. 42.

²³⁵ Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», *ό.π.*, σ. 239.

²³⁶ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], *ό.π.*, σ. 37-38.

²³⁷ Άξελ Πέρσον, [Διάλεξη στη σύσκεψη του ΕΣ Στοκχόλμης, 26/5/1945], *ό.π.*, σ. 296.

²³⁸ Στο ίδιο, σ. 296.

αξιολογούταν μετά από γραπτή δοκιμασία σχετική με τον τομέα που επέλεγε να εργαστεί.²³⁹ Όσον αφορά τα μέλη των κεντρικών επιτροπών και των υποεπιτροπών, αυτά διορίζονταν σύμφωνα με απόφαση του αντιπροσώπου του ΔΕΣ.²⁴⁰ Οι επιτροπές στις μεγάλες πόλεις απαρτιζόνταν κυρίως από το μητροπολίτη, το νομάρχη, το δήμαρχο και εκπροσώπους των εργατών, ενώ στα χωριά συμμετείχαν αγρότες, εργάτες, δάσκαλοι και παπάδες.²⁴¹

Οι επιτροπές όμως δε λειτούργησαν πάντα αμερόληπτα και για όφελος των πολλών.²⁴² Μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις ορισμένα μέλη των επιτροπών καταχράστηκαν την εμπιστοσύνη που τους έδειξε ο ΔΕΣ και προσπάθησαν να ενισχύσουν συγγενικά ή φιλικά τους πρόσωπα με επιπλέον τρόφιμα, κάτι που ήταν εις βάρος της επιβίωσης των υπόλοιπων ανθρώπων. Αυτό γινόταν κυρίως με το να γράφουν περισσότερα άτομα από αυτά που είχαν πραγματική ανάγκη για βοήθεια στους ονομαστικούς καταλόγους.²⁴³ Για την εξάλειψη αυτών των φαινομένων και για να πηγαίνει η βοήθεια εκεί που πραγματικά υπήρχε ανάγκη, συγκροτήθηκε ένα τμήμα ελέγχου των διανομών. Το τμήμα αυτό αποτελούνταν από επιθεωρητές, οι οποίοι στέλνονταν ως τις πιο απομακρυσμένες περιοχές για να ελέγχουν το έργο των επιτροπών και τις διανομές.²⁴⁴ Όσα από τα μέλη των επιτροπών προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν την επισιτιστική βοήθεια του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, για να εξυπηρετήσουν τα ιδιοτελή τους συμφέροντα απολύονταν μετά από απόφαση του αντιπροσώπου.²⁴⁵

Παραθέτουμε ενδεικτικά ένα απόσπασμα από την αναφορά που έστειλε η νέα επιτροπή του χωριού Περδικόβρυσης Κυνουρίας για να ευχαριστήσει τον Πέρσον για τα μέτρα που πήρε, τιμώντας τον μάλιστα με την μετονομασία του χωριού σε «κοινότητα Α. Πέρσον»:

«Βαθύτατα συγκινημένη η νέα επιτροπή διανομής σπεύδει όπως εκφράση και παρακαλέση Υμάς όπως δεχθήτε τας πλέον θερμάς ευχαριστίας διά την γενομένην αντικατάστασιν. [...]

²³⁹ Paul Mohn, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, ό.π., σ. 90.

²⁴⁰ Άξελ Πέρσον, [Διάλεξη στη σύσκεψη του ΕΣ Στοκχόλμης, 26/5/1945], ό.π., σ. 296.

²⁴¹ Paul Mohn, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, ό.π., σ. 83.

²⁴² Στο ίδιο, σ. 83.

²⁴³ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], ό.π., σ. 51.

²⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 39.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 40.

»Συγχρόνως όμως προς τας ευχαριστίας της ταύτας, αι οποίαι δεν αποτελούν ειμή ελάχιστον φόρον ευγνωμοσύνης επεφορτίσθη την διατύπωσιν απείρων και ομοίων ειλικρινών ευχαριστιών εκ μέρους απάντων των κατοίκων της ημετέρας Κοινότητος.

»Οι τελευταίοι ούτοι τόσον ηυχαριστήθησαν εκ της γενομένης αντικαταστάσεως, ήτις επιτακτικώς υπηγορεύετο εκ των ατασθαλιών της προγενεστέρας επιτροπής, τόσον συνεκινήθησαν εκ της παροχής των νέων αλεύρων, ήτις καθίστησι πλέον η έκδηλον το υπέρ ημών ενδιαφέρον σας, τοσούτον, τέλος, εκ της δικαιοτάτης της νέας επιτροπής διανομής ενθουσιάσθησαν, ώστε ήχθησαν εις το σημείον να ζητώσιν όπως και αυτή αύτη η Κοινότης ημών μετονομασθή Α. Πέρσον»²⁴⁶

Οι επισιτιστικές ανάγκες διέφεραν από περιοχή σε περιοχή και καθορίζονταν τόσο από τη γονιμότητα της περιοχής και τις κλιματολογικές συνθήκες, που επηρέαζαν τη σοδειά, όσο και από και τα απαγορευτικά μέτρα που έπαιρναν οι κατοχικές αρχές. Για παράδειγμα στο νομό Αρκαδίας η κατάσταση ήταν καλύτερη στις εύφορες επαρχίες της Μαντινείας και της Μεγαλόπολης, ενώ αντίθετα στις περιοχές του Γυθείου και της Κυνουρίας που ήταν άγονες δεν ήταν καλή. Οι κάτοικοι αυτών των φτωχών περιοχών ζούσαν προπολεμικά από τα εμβάσματα που τους έστελναν από το εξωτερικό συγγενείς τους. Με την έναρξη της Κατοχής τα εμβάσματα αυτά διακόπηκαν και δυνατότητες για εργασία δεν υπήρχαν.²⁴⁷

Στο νομό Μεσσηνίας μεγάλο πρόβλημα αντιμετώπισε η Καλαμάτα που ήταν βιομηχανική και ναυτική πόλη. Εκεί συγκεντρώθηκαν και αρκετοί πρόσφυγες από τα γύρω χωριά που ασχολούνταν με το ψάρεμα, αφού οι Ιταλοί τους κατέσχεσαν τα καΐκια και τους απαγόρεψαν να ψαρεύουν.²⁴⁸ Οι απαγορεύσεις που επέβαλλαν οι Ιταλοί στα σουηδικά πλοία του Ερυθρού Σταυρού να προσεγγίσουν το λιμάνι της πόλης, καθώς και οι συγκοινωνιακές δυσκολίες που προέκυψαν από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο, κατά τη διάρκεια του 1943 και 1944, έκαναν την τροφοδότηση της Καλαμάτας αρκετά δύσκολη, αφού κατά περιόδους η πρόσβαση σε αυτήν ήταν ανέφικτη, τόσο από την στεριά όσο και από την θάλασσα. Ανάλογες

²⁴⁶ Επιτροπή Διανομής ΕΣ Περδικόβρυσης, [αναφορά προς Α. Πέρσον, 6/7/1943], στο Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 163.

²⁴⁷ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], ό.π., σ. 44.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 45. Το ψάρεμα το οποίο αποτελούσε σημαντικό μέσο επιβίωσης για τους κατοίκους των νησιών και των παραθαλάσσιων περιοχών είχε απαγορευτεί. Επίσης βλ. Violetta Hionidou, «The demography of a Greek famine: Mykonos, 1941-1942», ό.π., σ. 281.

δυσκολίες εμφανίστηκαν και στην Κυπαρισσία.²⁴⁹ Αλλά και η προσέγγιση της Μεσσηνίας παρουσίαζε αρκετά προβλήματα, καθώς περιμετρικά είχαν τοποθετηθεί νάρκες.²⁵⁰

Ακόμα η έλλειψη φυτοφαρμάκων που παρουσιάστηκε προκάλεσε αρκετές καταστροφές στις σοδειές των αγροτών. Για παράδειγμα οι αμπελοκαλλιέργειες της περιοχής της Τριφυλίας είχαν καταστραφεί λόγω έλλειψης εντομοκτόνων. Η κατάσταση για τους αγρότες στο νομό Ηλείας δεν ήταν καλύτερη. Ένα μέρος από αυτούς αναγκάστηκε να ξεριζώσει τα αμπέλια και να φυτέψει σιτάρι, ενώ κάποιοι άλλοι, ανήμποροι να σώσουν τις σοδειές τους από τις διάφορες ασθένειες, παράτησαν τα χωράφια τους και εγκαταστάθηκαν στις πόλεις του Πύργου και της Αμαλιάδας.²⁵¹

Στο νομό Λακωνίας, αν και η σοδειά από το λάδι του κάμπου της Σπάρτης το 1943 ήταν καλή, εντούτοις δεν μπόρεσε να μοιραστεί σε όλο τον νομό λόγω των στρατιωτικών επιχειρήσεων που διεξάγονταν ανάμεσα στους αντάρτες και τα κατοχικά στρατεύματα. Οι ανάγκες μάλλον πρέπει να ήταν ιδιαίτερα αυξημένες στις περιοχές του Γυθείου αλλά και των Μολάων οι οποίες ήταν πάρα πολύ άγονες.²⁵²

Η αποστολή της ανθρωπιστικής βοήθειας έφτανε στην Πελοπόννησο από τον Πειραιά συνήθως με τραίνα, αυτοκίνητα ή με καράβια και τα τρόφιμα αποθηκεύονταν σε ευρύχωρες αποθήκες που διέθετε η Αγροτική Τράπεζα. Από τους χώρους αυτούς οι υποεπιτροπές των χωριών παραλάμβαναν τις απαραίτητες ποσότητες για την επιβίωση των κατοίκων του χωριού τους.²⁵³

Οι διανομές με τρόφιμα του ΔΕΣ δεν γίνονταν σε όλο τον πληθυσμό της Πελοποννήσου. Στην επαρχία, εφαρμόστηκε η «αρχή της ατομικής έρευνας»: συλλέγονταν πληροφορίες για τη βιοποριστική κατάσταση των ατόμων και αποφασίζονταν η έγκριση για τη διανομή τροφίμων.²⁵⁴ Ο τρόπος με τον οποίο γίνονταν αυτές οι έρευνες στην Πελοπόννησο δεν αναφέρεται. Από τις διανομές εξαιρούνταν οι παραγωγοί τροφίμων και όσοι είχαν τους πόρους να αυτοσυντηρηθούν. Η επισιτιστική βοήθεια διανεμόταν στο 1/4 περίπου του πληθυσμού. Αντίθετα με το πρόγραμμα τροφοδότησης της επαρχίας στο οποίο

²⁴⁹ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], *ό.π.*, σ. 47-48.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 45.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. 45-46.

²⁵² Στο ίδιο, σ. 46.

²⁵³ Στο ίδιο, σ. 38.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 51.

γινόταν διάκριση σε παραγωγούς και μη παραγωγούς, στην Αθήνα στον Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη βοήθεια έπαιρναν όλοι.²⁵⁵

Μια από τις πρώτες ενέργειες του ΔΕΣ Πελοποννήσου για την βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης, ήταν η δημιουργία λαϊκών και παιδικών εστιών στις οποίες μοιραζόταν φαγητό.

Ένα πρόβλημα που δημιουργήθηκε με τα λαϊκά συσσίτια ήταν οι τεράστιες ουρές των πεινασμένων, συχνά μέσα σε άθλιες καιρικές συνθήκες, προκειμένου να πάρουν ένα πιάτο φαΐ. Για να αποφευχθεί η ταλαιπωρία των ανθρώπων, σε αρκετές περιπτώσεις τα λαϊκά συσσίτια αντικαταστάθηκαν με τη διανομή τροφίμων. Σε λίγες μόνο μεγάλες πόλεις συνέχισαν να λειτουργούν μερικές εστίες για να εξυπηρετήσουν τους πεινασμένους πρόσφυγες, τους οποίους είχαν εκδιώξει από την Θράκη και τη Μακεδονία οι Βούλγαροι κατακτητές και δεν είχαν ούτε τα κατάλληλα μέσα για να μαγειρέψουν.²⁵⁶

Αν και το ίδιο πρόβλημα του συνωστισμού υπήρχε και στις παιδικές εστίες, εντούτοις, οι περισσότερες από αυτές συνέχισαν να λειτουργούν. Εκτιμήθηκε ότι αν μοίραζαν στα παιδιά τρόφιμα αντί για έτοιμο φαγητό, υπήρχε ο κίνδυνος να μην καταναλωθεί η απαιτούμενη ποσότητα για την επιβίωση μόνο από τα παιδιά αλλά και από άλλα μέλη της οικογένειας. Ακόμα ήταν επίφοβο να καταναλωθούν τα τρόφιμα αυτά πρόωρα και να μην επαρκέσουν για όλη την περίοδο για την οποία προοριζόταν να καταναλωθούν.²⁵⁷

Στις παιδικές εστίες έβρισκαν τροφή τα παιδιά ηλικίας μέχρι 14 ετών. Οι μικρές μερίδες που έπαιρναν τα παιδιά αυτά στις εστίες, για παράδειγμα 25 δράμια ρύζι, αλεύρι και μακαρόνια ή 30 δράμια φασόλια, παρότι επαρκούσαν για την επιβίωση τους, εντούτοις δεν κάλυπταν την πείνα τους. Πολλά παιδιά σηκωνόντουσαν από το τραπέζι χωρίς να έχουν χορτάσει.²⁵⁸ Μετά από επιθεωρήσεις του Ερυθρού Σταυρού στις παιδικές εστίες, οι υπεύθυνοι προκειμένου να βοηθήσουν τα πιο άρρωστα και σκελετωμένα παιδιά, τα διαχώριζαν από εκείνα που η υγεία τους παρουσίαζε καλύτερη κατάσταση και τα τάζαν πιο πλούσιες μερίδες, για να

²⁵⁵ Άξελ Πέρσον, [Διάλεξη στη σύσκεψη του ΕΣ Στοκχόλμης, 26/5/1945], *ό.π.*, σ. 300 και Paul Mohn, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 77.

²⁵⁶ Άξελ Πέρσον, [Διάλεξη στη σύσκεψη του ΕΣ Στοκχόλμης, 26/5/1945], *ό.π.*, σ. 298.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 299.

²⁵⁸ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], *ό.π.*, σ. 53.

μπορέσουν να αναρρώσουν και να σωθούν.²⁵⁹ Κάτι ανάλογο συνέβη και στις παιδικές εστίες της πρωτεύουσας.²⁶⁰

Οι παιδικές εστίες πρόσφεραν αναμφίβολα μεγάλη βοήθεια για να σωθούν όσο το δυνατόν περισσότερα παιδιά. Περίπου 16.000 παιδιά έβρισκαν φαγητό στις 76 παιδικές εστίες που λειτούργησαν στην περιοχή της Τρίπολης, ενώ άλλες 28 στη Μεγαλόπολη πρόσφεραν τρόφιμα σε 3.400 παιδιά και γάλα σε 700 μωρά.²⁶¹

Επίσης ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός έκανε πολλές εκκλήσεις για να συγκεντρωθούν ρούχα, προκειμένου να ενισχυθούν ειδικά οι πυροπαθείς κάτοικοι των χωριών που υπέφεραν από τα αντίποινα των κατακτητών. Για την αντιμετώπιση της κρισιμότερης κατάστασης των παιδιών των ορεινών χωριών, των οποίων οι γονείς είχαν αναγκασθεί να πουλήσουν ιματισμό προκειμένου να εξασφαλίσουν τρόφιμα, το γραφείο της Τρίπολης του ΔΕΣ αναγκάστηκε να απευθυνθεί προς το Συμβούλιο της Ιματιοθήκης του Παιδιού, κρατική υπηρεσία που υπαγόταν στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Παραθέτουμε ενδεικτικά την αίτηση αυτή, που χρονολογείται την 1^η Σεπτεμβρίου 1943.

«[...]Τα παιδιά των χωρικών των ορεινών περιφερειών, όπου ήδη ήρχισεν το ψύχος, περιφέρονται ημίγυμνα και ανυπόδητα. Ήδη από του παρελθόντος χειμώνος κάθε προσπάθεια των γονέων των διά τον ιματισμόν των απέβη ματαία, δεδομένου ότι ούτοι επώλησαν διά την στοιχειώδη συντήρησίν των παν σκεύος και κάλυμμα της οικίας των.

»Οι πλέον αξιολύπητοι είναι οι κάτοικοι των δέκα περίπου πυρποληθέντων χωριών οίτινες περιπλανώνται ημίγυμνοι εις τα πέριξ χωρία στερούμενοι των πάντων. Ο αριθμός των εκ του ψύχους θυμάτων ήρχισεν να αυξάνεται εις τα ορεινά χωρία τα κείμενα εις ύψος 1300μ.

»Εν ονόματι των δεινοπαθόντων αυτών τολμούμεν να απευθυνθώμεν εις υμάς ζητούντες την ενίσχυσιν εις ρουχισμόν και υπόδυσιν 5.000 τουλάχιστον παιδιών εκ των 900.000 κατοίκων της Πελοποννήσου. Γνωρίζομεν υμίν συγχρόνως ότι είμεθα πρόθυμοι ν' αναλάβωμεν την μεταφοράν των ειδών εις Πελοπόννησον ως και την διανομήν αυτών.

»Ευελπιστούντες ότι αι συστάσεις μας θα τύχουν της δεούσης εκ μέρους υμών εκτιμήσεως και ευχαριστούντες υμάς εκ των προτέρων,

²⁵⁹ Άξελ Πέρσον, [Διάλεξη στη σύσκεψη του ΕΣ Στοκχόλμης, 26/5/1945], ό.π., σ. 299.

²⁶⁰ Paul Mohn, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, ό.π., σ. 75.

²⁶¹ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], ό.π., σ. 53.

Διατελούμεν μεθ' υπολήψεως

Άξελ Πέρσον, Έλσα Σέγκερνταλ-Πέρσον»²⁶²

Ένα ακόμα σημαντικό πρόβλημα που προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν οι άνθρωποι του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, για να καλυτερέψουν την κατάσταση σίτισης των κατοίκων της Πελοποννήσου ήταν οι δυσκολίες που προέκυπταν στη μεταφορά των τροφίμων. Σε πολλές περιοχές η τροφοδότηση ήταν αρκετά δύσκολη έως ανέφικτη εξαιτίας του άσχημου οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου. Η αριθμητική ανάπτυξη του αντάρτικου στην ύπαιθρο είχε οδηγήσει στην αύξηση των επιθέσεων ενάντια στα ιταλικά και στα γερμανικά στρατεύματα. Οι πρακτικές που υιοθέτησε η ένοπλη Αντίσταση, όπως ήταν πράξεις σαμποτάζ, (ανατίναξη γεφυριών, καταστροφές του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, επιθέσεις εναντίον αυτοκινητοπομπών)²⁶³ δημιουργούσαν ταυτόχρονα αρκετά εμπόδια στη δυνατότητα τροφοδότησης από το ΔΕΣ. Οι κεντρικές οδικές και σιδηροδρομικές αρτηρίες που συνδέουν την Κόρινθο με την Τρίπολη και την Τρίπολη με την Καλαμάτα είχαν υποστεί σοβαρές καταστροφές. Αλλά και η εξεύρεση φορτηγών αυτοκινήτων και καυσίμων που ήταν απαραίτητα για τη μεταφορά των προϊόντων, ήταν αρκετά δύσκολη, αφού τα περισσότερα από αυτά είχαν επιταχθεί από τις δυνάμεις του Άξονα.²⁶⁴

Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός με επανειλημμένες αιτήσεις και διαμαρτυρίες προς τις ιταλογερμανικές αρχές, κατάφερε σε κάποιες περιπτώσεις να μεταφέρει μέρος των τροφίμων του με φορτηγά και βαγόνια των κατοχικών αρχών.²⁶⁵

Ένα ακόμη πρόβλημα που δημιουργήθηκε ήταν η ιδιαίτερα εχθρική στάση των Ταγμάτων Ασφαλείας απέναντι στο προσωπικό του ΔΕΣ. Η αιτία αυτής της συμπεριφοράς οφειλόταν, σύμφωνα με το ζεύγος Πέρσον, στην άρνηση του ΔΕΣ να τροφοδοτήσει τους Ταγματασφαλίτες. Σύμφωνα με τις οδηγίες που είχαν δοθεί στους αντιπρόσωπους του ΔΕΣ, θα μπορούσαν να ενισχύσουν με τρόφιμα τα όργανα της τάξης (αστυνομία) στις πόλεις και στην ύπαιθρο. Γι' αυτό όταν τα ΤΑ εμφανίστηκαν στην Τρίπολη με τη μορφή χωροφυλακής, ο ΔΕΣ Πελοποννήσου ανταποκρίθηκε στο αίτημα τους για επισιτιστική βοήθεια και χορήγησε σε 70 άτομα τρόφιμα για δύο

²⁶² Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αίτηση προς το συμβούλιο της Ιματιοθήκης του Παιδιού, 1/9/1943], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 219-220.

²⁶³ Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου», ό.π., σ. 330.

²⁶⁴ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], ό.π., σ. 47-48.

²⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 48.

εβδομάδες. Όταν όμως κατάλαβαν ότι τα ΤΑ αποτελούσαν τους εγγώριους ένοπλους συνεργάτες των Γερμανών, οι Άξελ και Έλσα Πέρσον απέρριψαν νέο αίτημα τους για χορήγηση τροφίμων. Μάλιστα, το ζεύγος Πέρσον έστειλε γράμμα στην επιτροπή διαχείρισης της ανθρωπιστικής βοήθειας του ΔΕΣ που έδρευε στην Αθήνα, με το οποίο ζητούσαν να απαγορεύσει αυστηρά την τροφοδότηση των ΤΑ.²⁶⁶ Τα Τάγματα Ασφαλείας σε αρκετές περιπτώσεις, πέρα από την τρομοκρατία που ασκούσαν στα μέλη των επιτροπών που πήγαιναν να παραλάβουν τις προμήθειες, δε δίστασαν να φυλακίσουν αρκετούς υπάλληλους του ΔΕΣ με την κατηγορία ότι ήταν κομμουνιστές και βοηθούσαν τους αντάρτες.²⁶⁷ Την 1/5/1944 βρίσκονταν στις φυλακές της Τρίπολης 13 αντιπρόσωποι από δέκα διαφορετικές περιοχές, οι οποίοι συνελήφθησαν, όταν πήγαν στα κέντρα που διανέμονταν η βοήθεια του ΔΕΣ, να παραλάβουν τα τρόφιμα.²⁶⁸

Στην Τρίπολη, η οποία ήταν συγκοινωνιακός κόμβος για την τροφοδότηση των άλλων περιοχών της Πελοποννήσου, λόγω των μεταφορικών δυσκολιών που προέκυπταν κατά καιρούς, οι άνθρωποι του ΔΕΣ αναγκάστηκαν να χρησιμοποιήσουν μια εκκλησία ως αποθηκευτικό χώρο για τα τρόφιμα. Αυτό αποτέλεσε αφορμή για τους Ταγματασφαλίτες να τους κατηγορήσουν για κομμουνιστές που κάνανε τις «εκκλησίες αχυρώνες».²⁶⁹

Παρόλα τα εμπόδια που δημιουργούσαν στο ανθρωπιστικό έργο του, ο ΔΕΣ κατάφερε σε κάποιες περιπτώσεις να αποφυλακίσει κάποιους από τους υπαλλήλους του. Σε επιστολή του Α. Πέρσον προς τον Λ. Βρεττάκο, διοικητή του Τάγματος Ασφαλείας «Ο Λεωνίδα» που έδρευε στη Σπάρτη, ο επικεφαλής του ΔΕΣ, ζητώντας την αποφυλάκιση ενός υπαλλήλου του γραφείου του ΔΕΣ, γράφει τα εξής:

«Χθες, 8^η Ιανουαρίου, τα εν Τριπόλει όργανα σας συνέλαβον ένα των υπαλλήλων ημών κ. Αντώνιον Αλημίσην. Ωμίλησα μετά του ενταύθα Αντιπροσώπου σας, όστις μοι είπεν ότι πρόκειται περί κομμουνιστού.

»Τον γνωρίζω αρκετά καλά, εργάζεται εις το Γραφείον ημών από δμήνου, είναι άνθρωπος πολύ φιλήσυχος και μας παρέχει μεγάλας υπηρεσίας, δοθέντος ότι είναι εις εκ των ολίγων γνωριζόντων την Γαλλικήν. Δεν γνωρίζω αν ποτέ ήτο

²⁶⁶ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], *ό.π.*, σ. 67.

²⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 67-68.

²⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 70.

²⁶⁹ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 12/1944], *ό.π.*, σ. 86.

εγγεγραμμένος εις την οργάνωσιν του ΕΑΜ, αλλά δύναμαι να σας διαβεβαιώσω ότι, από οκτώ ήδη μηνών δεν έδωσεν την ελάχιστην αφορμήν παραπόνων και ότι αποκλείεται εντελώς πάσα αυτού δοσοληψία μετά του ΕΛΑΣ.

»Σας παρακαλώ όθεν, Κύριε Βρεττάκο, όπως δώσητε διαταγάς δια την άμεσον απελευθέρωσίν του. [...]

»Σας παρακαλώ να δώσητε διαταγάς όπως αφησώσι το Γραφείον μας ήσυχον. Ούτο μόνον θα έχωμεν την δυνατότητα να κάμωμεν ότι αναμένουν από ημάς. Εάν υπάρξουν παράπονα θα είμαι λίαν ευγνώμων εάν θα ευαρεσθήσθε να τ' απευθύνητε εις με προσωπικώς»²⁷⁰

Όπως προκύπτει μέσα από την επιστολή, οι Ταγματасφαλίτες με την κατηγορία του κομμουνιστή φυλάκιζαν ακόμα και υπαλλήλους του ΔΕΣ. Ο Πέρσον, για να πετύχει την απελευθέρωση του υπαλλήλου του ΔΕΣ, βεβαιώνει για τον φιλήσυχο χαρακτήρα του και αποκλείει την οποιαδήποτε σχέση του συλληφθέντα με τον ΕΛΑΣ. Η επιστολή του Πέρσον φαίνεται να πετυχαίνει το σκοπό της, όπως προκύπτει από την ακόλουθη «βεβαίωση» που έστειλε το Τάγμα «Ο Λεωνίδας» στον Πέρσον: «Το Τάγμα «Ο ΛΕΩΝΙΔΑΣ» βεβαιοί ότι: Ως προκύπτει εκ των παρ ημίν τηρουμένων βιβλίων και εκ διαφόρων άλλων πληροφοριών, ο Αντώνιος Αλημίσης, υπάλληλος των Γραφείων Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού εν Τριπόλει, δεν φέρεται ως κομμουνιστής ή άλλως πως δράσας εν παρομίαις οργανώσεσι. Τη αιτήσει του χορηγείται το παρόν ίνα χρησιμεύση αυτώ προς υποβολήν παρά τη Γερμανική Διοικήσει Τριπόλεως».²⁷¹

Από το παραπάνω έγγραφο προκύπτει ότι προκειμένου να αποφυλακιστεί ο κρατούμενος, έπρεπε να διαθέτει βεβαίωση για τα κοινωνικά του φρονήματα από τα Τάγματα Ασφαλείας, την οποία θα την έδειχνε στη Γερμανική Διοίκηση της Τρίπολης. Οι συνεργάτες των Γερμανών, λοιπόν, φαίνεται να είχαν εξουσία πάνω σε θέματα που αφορούσαν την αποφυλάκιση κρατουμένων.

Χαρακτηριστικό είναι και το ακόλουθο ντοκουμέντο:

«ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ

ΤΑΓΜΑ Ο «ΛΕΩΝΙΔΑΣ»

²⁷⁰ Άξελ Πέρσον, [επιστολή προς Λ. Βρεττάκο, 9/1/1944], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 195-196.

²⁷¹ Τάγμα Σπάρτης «ο Λεωνίδας», [βεβαίωση προς Α. Πέρσον, 13/1/1944], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 197-198.

Προς την Γερμανικήν Διοίκησην Σπάρτης

Ενταύθα

Κατόπιν προφορικής υμών διαταγής λαμβάνωμεν την τιμήν να επιστρέψωμεν υμίν συνημμένως την από 22/11/43 αίτησιν του κ. Δ. μεθ' όλων των συνημμένων και να αναφέρωμεν ότι οι μεν δύο αδελφοί Δ. και Ι. είναι ενεργά μέλη του Ε.Α.Μ., διαφωτισταί και ομιληταί του Ε.Α.Μ. ανήκοντες εις μαχητικές ομάδας, οι δ' έτεροι δύο Σ. και Π. ανήκουν εις μαχητικήν ομάδα του Ε.Α.Μ.-Ε.Π.Ο.Ν. [...]

»Κατόπιν των ανωτέρω άπαντα τα εν τη αιτήσει του πατρός των Δ. Τ. είναι ψευδέστατα και οι τέσσεροι υιοί του όχι μόνον δεν πρέπει να απολυθούν εκ των φυλακών Τριπόλεως ένθα κρατούνται, απεναντίας δε απορούμεν πώς ούτοι μέχρι σήμερον δεν έχουσιν εκτελεσθή.

Ο Διοικητής

(υπογρ.) Λεωνίδα Βρεττάκος»²⁷²

Από το παραπάνω έγγραφο επιβεβαιώνεται ότι η γερμανική διοίκηση έστειλε αιτήσεις για έγκριση αποφυλάκισης στα ΓΑ. Σύμφωνα με τον Κυριαζή τα τέσσερα αδέρφια εκτελέστηκαν στις 26/11/1943 με τους 118 Σπαρτιάτες στο Μονοδένδρι. Αν και οι Γερμανοί συμφώνησαν να αφήσουν τον ένα γιο από τους τέσσερις μετά από παράκληση του πατέρα τους, οι Ταγματاسφαλίτες αρνήθηκαν.²⁷³

Σύμφωνα με τους Πέρσον, από τα αντίποινα (συλλήψεις, εκτελέσεις) των Γερμανών δεν γλίτωσαν ακόμα και άνθρωποι από τις επιτροπές του Ερυθρού Σταυρού. Ο φόβος για τη ζωή τους, είχε ως αποτέλεσμα την παραίτηση αρκετών ανθρώπων από τις επιτροπές του ΔΕΣ και έκανε αδύνατο το διορισμό νέων υπαλλήλων σε επιτροπές του.²⁷⁴ Η έλλειψη προσωπικού πρέπει να δημιούργησε αρκετά προβλήματα στο έργο του ΔΕΣ.

Ο ΔΕΣ ασχολήθηκε και με τον επισιτισμό των φυλακών. Σε συνεργασία με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό οργάνωσε τη διανομή τροφίμων και φαρμάκων στις φυλακές της Τρίπολης, όπου κρατούνταν αιχμάλωτοι πολέμου, όμηροι και πολιτικοί κρατούμενοι.²⁷⁵ Ο ΔΕΣ παρέδιδε τα τρόφιμα και φάρμακα στο γραφείο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού που ήταν εγκατεστημένο μέσα στο χώρο των φυλακών. Για κάθε διανομή δέματος που στέλνονταν από συγγενή κρατουμένου, χρειαζόταν

²⁷² Δημήτρης Κυριαζής, *1940-1950. Η δεκαετία που συγκλόνησε τη χώρα*, ό.π., σ. 355.

²⁷³ Στο ίδιο, σ. 354.

²⁷⁴ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 1/1944], ό.π., σ. 39.

²⁷⁵ Προφανώς ο Πέρσον με τους πολιτικούς κρατούμενους εννοεί τους αντιφρονούντες κομμουνιστές από τη δικτατορία του Μεταξά.

ξεχωριστή άδεια από τις γερμανικές αρχές. Σε περίπτωση που αυτές διαπίστωναν ότι πρόκειται για αιχμάλωτο, μοίραζαν το περιεχόμενο του δέματος στους άλλους κρατούμενους.²⁷⁶

Έχει υποστηριχθεί ότι ευθύνη για την επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης της υπαίθρου την περίοδο 1943-1944, φέρει εν μέρει και η επιτροπή του ΔΕΣ που ήταν υπεύθυνη για τη διαχείριση της ανθρωπιστικής βοήθειας, γιατί έδωσε μεγαλύτερο βάρος στην ενίσχυση της πρωτεύουσας και υποτίμησε την ανάγκη για βοήθεια στην επαρχία.²⁷⁷ Πιθανόν αυτό έγινε με το σκεπτικό ότι, ενώ η ύπαιθρος διέθετε αγροτική παραγωγή, ικανή να θρέψει τον πληθυσμό της, η Αθήνα έπρεπε οπωσδήποτε να προστατευθεί από έναν ακόμη λιμό.²⁷⁸ Σύμφωνα με τον Π. Βόγλη, το σχέδιο της επισιτιστικής βοήθειας του ΔΕΣ φαίνεται να ανταποκρίνονταν στις υπάρχουσες συνθήκες του 1942, εντούτοις «ένα χρόνο αργότερα ήταν ξεπερασμένο».²⁷⁹

Είναι γεγονός ότι αν και οι κοινωνικές συνθήκες είχαν αλλάξει στην ύπαιθρο τα τελευταία χρόνια της Κατοχής (άσχημη σοδειά του 1943 λόγω ξηρασίας, εκκαθαριστικές επιχειρήσεις-αντίποινα), εντούτοις οι ποσότητες που έπαιρναν οι κάτοικοι της υπαίθρου ήταν μικρότερες από εκείνες που διανέμονταν στην πρωτεύουσα. Πράγματι, σύμφωνα με τους Πέρσον, στην Πελοπόννησο διανέμονταν περίπου 3 οκάδες τρόφιμα το μήνα ανά κάτοικο, ενώ στην Αθήνα και στον Πειραιά η αντίστοιχη αναλογία έφτανε μέχρι και τις 10 οκάδες ανά κάτοικο.²⁸⁰ Η ποσότητα, δηλαδή, των τροφίμων στην πρωτεύουσα μπορούσε να είναι υπερτριπλάσια εκείνης της υπαίθρου.

Όπως βλέπουμε, η ύπαιθρος συγκριτικά με την πρωτεύουσα φαίνεται να αδικήθηκε από την επισιτιστική βοήθεια του ΔΕΣ. Μια ενδεχόμενη αύξηση της βοήθειας θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν απολύτως δικαιολογημένη, με δεδομένες τις καταστροφές που υπέστησαν από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις οι κάτοικοι της υπαίθρου. Το ερώτημα όμως που γεννιέται στο σημείο αυτό, είναι κατά πόσο η επιπλέον βοήθεια θα μπορούσε να διοχετευτεί στις περιοχές που είχαν μεγαλύτερη ανάγκη. Μπορούμε να υποθέσουμε, σύμφωνα με όσα έχουμε προαναφέρει, ότι το

²⁷⁶ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], *ό.π.*, σ. 76-77.

²⁷⁷ Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου», *ό.π.*, σ. 333.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 330.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 330.

²⁸⁰ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 7/1944], *ό.π.*, σ. 61.

εμπάργκο της ανθρωπιστικής βοήθειας του ΔΕΣ που επέβαλλαν οι κατοχικές αρχές εναντίον των πυρπολημένων χωριών της υπαίθρου, η τρομοκρατία των επιτροπών και υποεπιτροπών του ΔΕΣ από τα Τάγματα Ασφαλείας, καθώς και οι μεταφορικές δυσκολίες που προέκυπταν (κατεστραμμένο οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο, έλλειψη μέσων μεταφοράς) θα έκαναν μάλλον πολύ δύσκολη, έως ανέφικτη, τη διανομή της βοήθειας στις ορεινές και απομακρυσμένες περιοχές. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Άξελ Πέρσον, στη διάλεξη που έδωσε στην ετήσια σύσκεψη του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού στη Στοκχόλμη, σχετικά με τις μεταφορικές δυσκολίες: «Απ' την προσωπική μας πείρα τώρα βγαίνει τούτος ο αναγκαίος όρος: Η οργάνωση Βοήθειας στο μέλλον, σε κάθε δράση της παρόμοια με αυτή που είχαμε στην Ελλάδα, θα πρέπει να διαθέτει αρκετά μεταφορικά μέσα. Τι αξίζουν τάχα τα τρόφιμα στις παραφουσκωμένες μέχρι σκασμού αποθήκες μας, όταν δεν έχουμε τις δυνατότητες να τα μοιράσουμε;».²⁸¹

3.2 Η Εθνική Αλληλεγγύη

Η Εθνική Αλληλεγγύη (στο εξής: ΕΑ) ιδρύθηκε στις 27/5/1941 στην Αθήνα από τους εξόριστους κομμουνιστές που είχαν δραπετεύσει από τη Φολέγανδρο.²⁸² Σύμφωνα με το άρθρο 3 του καταστατικού της «[...] σκοπός της ΕΑ είναι η περίθαλψη και υπεράσπιση των θυμάτων του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και των οικογενειών τους, χωρίς καμία διάκριση φύλου, θρησκευτικών και κοινωνικών αντιλήψεων, ή εθνικότητας».²⁸³

Η ΕΑ αποτέλεσε μια από τις μαζικότερες αντιστασιακές οργανώσεις της Κατοχής.²⁸⁴ Τα μέλη της σύμφωνα με διάφορες εκτιμήσεις υπολογίζονται σε 3.000.000 έως 3.500.000.²⁸⁵ Αμέσως μετά τη δημιουργία της, άρχισε να

²⁸¹ Α. Πέρσον, [Διάλεξη στη σύσκεψη του ΕΣ Στοκχόλμης, 26/5/1945], *ό.π.*, σ. 305.

²⁸² Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, *ό.π.*, σ. 101.

²⁸³ Κώστας Βουγιουκλάκης, *Οι πρωτοπόροι του αγώνα*, *ό.π.*, σ. 137.

²⁸⁴ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 106.

²⁸⁵ Δημήτρη Κ. Νικολή, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους*, τ. Ε' - ΣΤ', *ό.π.*, σ. 31.

συγκεντρώνει τρόφιμα καθώς και είδη πρώτης ανάγκης με σκοπό να σταλούν στις φυλακές και στις εξορίες, όπου εξακολουθούσαν να κρατούνται κομμουνιστές και άλλοι αντιφρονούντες του μεταξικού καθεστώτος.²⁸⁶ Έχει υποστηριχθεί ότι οι εξόριστοι του Αη-Στράτη και της Ακροναυπλίας θα πέθαιναν όλοι από ασιτία, αν η ΕΑ και ο Ερυθρός Σταυρός δεν έστελναν τρόφιμα,²⁸⁷ αφού, εξαιτίας της μείωσης των ήδη φτωχών συσσιτίων που λάμβαναν οι κρατούμενοι από τις κατοχικές αρχές, κινδύνευαν να πεθάνουν από τη σιτοδεία.²⁸⁸

Σύμφωνα με τον Κ. Βουγιουκλάκη σε όλη την διάρκεια της Κατοχής η ΕΑ αποτέλεσε την πιο δραστήρια οργάνωση του νομού Λακωνίας: βοήθησε φυλακισμένους, εκατοντάδες αρρώστους, άστεγους, πυροπαθείς, προμήθευσε τους αντάρτες του ΕΛΑΣ με μάλλινα πλεχτά και άλλο ρουχισμό, και βοήθησε στον επισιτισμό εφοδιάζοντας τους κυρίως με ψωμί αλλά και με λοιπά τρόφιμα, όσο αυτό ήταν εφικτό.²⁸⁹ Ακόμα με τη φροντίδα της ΕΑ σε αρκετές περιοχές της Πελοποννήσου, όπως στη Σπάρτη, στο Γύθειο, στη Λεβέτσοβα Λακωνίας, στους Μολάους, στη Νεάπολη, στο Γεράκι, στην Αράχωβα και αλλού, λειτούργησαν λαϊκά νοσοκομεία και ιατρεία που ήταν υπεύθυνα για την περίθαλψη των κατοίκων αυτών των περιοχών.²⁹⁰

Στην ΕΑ πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους άνδρες και γυναίκες από διαφορετικά κοινωνικά επαγγέλματα, όπως γιατροί, εκπαιδευτικοί και ιερωμένοι.²⁹¹ Η δράση της ΕΑ περιλάμβανε επίσης την οργάνωση λαϊκών και παιδικών συσσιτίων, την περίθαλψη ορφανών παιδιών, γέρων και ανήμπορων, καθώς και τον εφοδιασμό των ανταρτών με φάρμακα και με όπλα.²⁹² Συνεπώς, οι ενέργειες της ΕΑ μπορούν να χαρακτηρισθούν τόσο ως αντιστασιακές όσο και ως ανθρωπιστικές, κάτι που αποδεικνύει τη στενή σχέση της μάχης για την επιβίωση με τον αγώνα για την απελευθέρωση.

Όπως μπορούμε να διακρίνουμε μέσα από εκθέσεις της ΕΑ²⁹³ που υπάρχουν στο «Αρχείο Πέρσον» από διάφορα χωριά της Πελοποννήσου, η οργάνωση διέθετε επιτροπές σε αρκετές περιοχές, οι οποίες παρείχαν πληροφορίες στο ΔΕΣ σχετικά με

²⁸⁶ Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τ. 1, ό.π., σ. 485.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 485.

²⁸⁸ Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945*, ό.π., σ. 247.

²⁸⁹ Κώστας Βουγιουκλάκης, *Οι πρωτοπόροι του αγώνα*, ό.π., σ. 137- 138.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 138.

²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 138.

²⁹² Δημήτρης Κ. Νικολή, *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους*, τ. Ε' - ΣΤ', ό.π., σ. 31.

²⁹³ Για το περιεχόμενο των εκθέσεων της Εθνικής Αλληλεγγύης βλ. Κωστής Παπακόγκος, *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 203- 212.

την οικονομική κατάσταση των χωριών αλλά και τις ανάγκες που προέκυψαν μετά τις καταστροφές από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Σε μία έκθεση της επιτροπής της ΕΑ του χωριού Κόκκινα Λουριά Λακωνίας αναφέρονται τα εξής:

«Στην περιφέρεια μας έγιναν 4 επιδρομές του κατακτητή τη συμπράξει των Εθνοπροδοτών. Κατά τις επιδρομές αυτές εκάηκαν 20 και πλέον σπίτια. Εληλατήθηκαν κατά τον πλέον απάνθρωπον τρόπον όλοι σχεδόν οι κάτοικοι του χωριού και επροξενήθηκαν μεγάλες καταστροφές, σε τρόφιμα, οικόσιτα ζώα και σε ρούχα γενικά.

»Το χωριό μας αν και βρισκότανε πάντοτε σε οικονομική κρίση, ουδεμιάς οικονομικής ενίσχυσης έτυχε από του παρελθόντος Σεπτεμβρίου και εντεύθεν. Τώρα δε που ο κατακτητής μας πήρε ή έχυσε το λάδι και ό,τι άλλα τρόφιμα είχαμε, αντιμετωπίζομε το φάσμα της πείνας και τον εξ αυτής βέβαιον θάνατον. Οι κάτοικοι τρεφόμενοι μέχρι σήμερα με χόρτα και λίγο λάδι, τώρα τρέφονται με χόρτα χωρίς λάδι.

»Οι άνθρωποι έχουν εξαντληθή εξ' υποσιτισμού και απειλούνται αθρόοι θάνατοι από πείνα. Παρακαλούμε την επιτροπή Ερυθρού Σταυρού όπως μας ενισχύση όσον το δυνατόν ταχύτερον και αποστείλει Αντιπρόσωπον να εξετάση την κατάσταση.

»Οι κάτοικοι του χωριού ανέρχονται σε 500 περίπου.

Η επιτροπή της ΕΑ – 4 υπογραφές»²⁹⁴

Η ΕΑ δεν περιορίστηκε μόνο στο να δίνει πληροφορίες σχετικά με τις ανάγκες που προέκυπταν σε διάφορες περιοχές αλλά βοήθησε και το ΔΕΣ στο έργο του. Σύμφωνα με τους Άξελ και Έλσα Πέρσον σε κάποιες περιφέρειες λίγο πριν την αποχώρησή τους (Δεκέμβριος του 1944) από την Πελοπόννησο, οι αντιπρόσωποι του ΔΕΣ παρέδωσαν το πρόγραμμα διανομών στην ΕΑ, η οποία ήταν καλά ενημερωμένη για τις ανάγκες που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι της υπαίθρου. Επίσης, στους νομούς Αρκαδίας, Λακωνίας και Μεσσηνίας, η ΕΑ ανέλαβε να μοιράσει είδη ματισμού που της παρέδωσε ο ΔΕΣ.²⁹⁵

Σε ένα γράμμα προς τους Άξελ και Έλσα Πέρσον η νομαρχιακή επιτροπή της ΕΑ αναφέρει:

²⁹⁴ Επιτροπή Εθνικής Αλληλεγγύης, [Έκθεση ΕΑ Κοκκίνων Λουριών περί της οικονομικής κατάστασης του χωριού, 29/3/1944], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 205.

²⁹⁵ Άξελ Πέρσον και Έλσα Σέγκερνταλ Πέρσον, [αναφορά προς την επιτροπή διαχείρισης Γενεύης και το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, 12/1944], ό.π., σ. 100-101.

«Από μέρους του Αρκαδικού Λαού απευθύνουμε στο Ίδρυμα του ΔΕΣ τας απείρους ευχαριστίας για τας πολλαπλάς εξυπηρετήσεις και για το πατρικόν ενδιαφέρον των εκλεκτών φιλελλήνων αντιπροσώπων Κου και Κας Πέρσον.

»Κάτω από το άγριο πέλμα του φασισμού δεινοπάθησε πολύ ο Λαός μας. Μα οι φροντίδες των αντιπροσώπων για τη διατήρηση στη ζωή του Λαού μας βγήκαν καρποφόρες.

»Η Εθνική Αλληλεγγύη αγωνίστηκε εκ μέρους του ευαγούς Ιδρύματος που με πλήρη κατανόηση της ενεπιστεύθη είδη του Ιδρύματος για την περίθαλψη που είναι και βασικός σκοπός της Οργανώσεώς μας.

»Αυτούμεθα για την αναχώρησή σας, και η απουσία στο έργο της ανοικοδόμησης της Χώρας μας θα είναι πολύ αισθητή.

»[...]Εφ' όσον λόγοι ανώτεροι σας αναγκάζουν να διακόψετε το έργο σας, τούτου η Εθνική Αλληλεγγύη υπόσχεται να φανεί αντάξιός σας συνεχιστής».²⁹⁶

Σύμφωνα με το παραπάνω γράμμα επιβεβαιώνεται η συνεργασία μεταξύ ΕΑ και ΔΕΣ. Οι ευχαριστίες που εκφράζονται για τα είδη που της εμπιστεύθηκε ο ΔΕΣ καθώς και για τη σημαντική συνεισφορά του στην επιβίωση των ανθρώπων καταδεικνύουν, εκτός από την συνεργασία των δύο οργανώσεων, την ευγνωμοσύνη και το σεβασμό της ΕΑ απέναντι στο ανθρωπιστικό έργο του ΔΕΣ.

²⁹⁶ Εθνική Αλληλεγγύη, [γράμμα προς Άξελ και Έλσα Πέρσον, 14/12/1944], στο: Κωστής Παπακόγκος (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον*, ό.π., σ. 285-286.

Επίλογος

Ένα από τα μείζονα κοινωνικά προβλήματα που εμφανίστηκε στα αστικά κέντρα ήταν αυτό της πείνας, με αποτέλεσμα τον τραγικό λιμό με τους χιλιάδες θανάτους το χειμώνα του 1941-1942.

Τα κύρια αίτια που οδήγησαν στο φαινόμενο αυτό, όπως αναδείχτηκαν μέσα από την έρευνα μας στη σχετική ιστοριογραφική παραγωγή, είχαν άμεσα να κάνουν με τον τρόπο που διαχειρίστηκαν τη χώρα οι κατοχικές δυνάμεις. Πιο συγκεκριμένα η αφαίμαξη των δημόσιων και ιδιωτικών αποθεμάτων των τροφίμων της χώρας από τα κατοχικά στρατεύματα, αποτέλεσε το σπουδαιότερο λόγο που οδήγησε στον υποσιτισμό των αστικών πληθυσμών. Επιπροσθέτως και άλλοι λόγοι, όπως ο ναυτικός αποκλεισμός της χώρας από τους Συμμάχους, η αδυναμία να μεταφερθούν τρόφιμα (συγκοινωνιακές δυσκολίες, απαγορεύσεις κατοχικών αρχών) από τις περιοχές που διέθεταν πλεόνασμα σε εκείνες που παρουσίαζαν έλλειμμα, η χαμηλή σοδειά του 1941, συνέβαλαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στην έλλειψη απαραίτητων αγαθών για την επιβίωση των ανθρώπων.

Οι βασικοί βέβαια μηχανισμοί επιβίωσης των αστικών κέντρων περιελάμβαναν το δελτίο διανομής τροφίμων και τη μαύρη αγορά. Το δελτίο όμως διανομής με τις μικρές ποσότητες τροφίμων που μοιράζονταν από το κατοχικό κράτος, ήταν αδύνατο να κρατήσει στη ζωή το σύνολο των ανθρώπων. Αλλά και η μαύρη αγορά αποτέλεσε έναν άνισο μηχανισμό διανομής αγαθών, αφού οι υψηλές τιμές που διαμορφώθηκαν, δεν επέτρεπαν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα να αποκτήσουν τα απαραίτητα αγαθά για την επιβίωση τους. Οι περισσότεροι που μπορούσαν να προμηθεύονται αγαθά από το μηχανισμό αυτό, προέρχονταν κυρίως από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, τα οποία διέθεταν τα απαραίτητα περιουσιακά στοιχεία. Αντίθετα τα φτωχά λαϊκά στρώματα (άνεργοι, εργάτες, μισθωτοί) που δεν είχαν άλλες πηγές εσόδων παρά το μισθό τους, ο οποίος ελάχιστα μπορούσε να τους

προσφέρει λόγω του υψηλού πληθωρισμού, ήταν καταδικασμένα να υποστούν τον υποσιτισμό και τις τραγικές του συνέπειες.

Ο λιμός λοιπόν ανέδειξε ακόμα περισσότερο την κοινωνική ανισότητα που υπήρχε στην ελληνική κοινωνία. Τα αυξημένα άλλωστε ποσοστά των θανάτων, που όπως είδαμε προέρχονται από την εργατική τάξη (κυρίως πρόσφυγες) στις περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά, αποδεικνύουν ότι ο θάνατος από την πείνα ήταν ταξικός. Μπροστά όμως στη γενικευμένη εξαθλίωση που έφερε η Κατοχή, οι κοινωνικές και ταξικές διαφορές μεταξύ των μεσαίων και των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων θα μπορούσαμε να πούμε ότι γκρεμίζονται, αφού ο τεράστιος πληθωρισμός και η ανεργία θα φέρει αντιμέτωπους με το φάσμα της φτώχειας και της πείνας ακόμα και όσους ανήκαν στα μεσαία στρώματα, οι οποίοι προκειμένου να επιβιώσουν θα αναγκαστούν να πουλήσουν ακόμα και τα σπίτια τους.

Απέναντι λοιπόν στον αποκλεισμό αυτό από τη ζωή, οι άνθρωποι δεν έμειναν απαθείς και αντέδρασαν. Η ανικανότητα της κατοχικής κυβέρνησης, να προσφέρει έστω και τα ελάχιστα αναγκαία για την επιβίωση τους, αποτέλεσε αναμφίβολα ένα σημαντικό γεγονός που οδήγησε στη συνειδητοποίηση των ανθρώπων, ότι ο συλλογικός αγώνας ήταν το μόνο μέσο για να κρατηθούν στη ζωή. Οι πρώτες ειρηνικές αντιστασιακές εκδηλώσεις, όπως ήταν τα συλλαλητήρια και οι μεγάλες απεργίες για την επιβίωση, που έγιναν σε πολλές πόλεις της Ελλάδας με πρωτοβουλία του ΕΑΜ, βρήκαν μεγάλη απήχηση στους κατοίκους των πόλεων, οι οποίοι προκειμένου να επιβιώσουν εντάχθηκαν στις γραμμές του. Οι συγκεντρώσεις και απεργίες μαζί με τα λαϊκά συσσίτια και τη συγκρότηση συνεταιρισμών αποτέλεσαν σημαντικούς μηχανισμούς επιβίωσης και αντίστασης για τους ανθρώπους τα πρώτα χρόνια της Κατοχής.

Η έλλειψη βασικών αγαθών επιβίωσης στα αστικά κέντρα, ευνόησε τη μετακίνηση και την εγκατάσταση πολλών ανθρώπων προς την ύπαιθρο, η οποία γνώρισε τα πρώτα χρόνια της Κατοχής μια πληθυσμιακή αύξηση σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Οι συνέπειες της οικονομικής πολιτικής που ακολούθησαν οι κατακτητές σε συνεργασία με την κατοχική κυβέρνηση, είχαν αντίκτυπο και στην κοινωνία της υπαίθρου. Το χρήμα λόγω του τεράστιου πληθωρισμού έχασε την αξία του και οι ανταλλαγές γίνονταν είδος με είδος. Με τον τρόπο αυτό οι κάτοικοι των πεδινών και ορεινών χωριών συναλλάσσονταν, προκειμένου να καλύψουν τις επισιτιστικές τους ανάγκες. Ακόμα μέσω της ανταλλαγής αγαθών, οι άνθρωποι της υπαίθρου κατάφεραν να αποκτήσουν με χαμηλό κόστος, από τους πεινασμένους

ανθρώπους των αστικών κέντρων, είδη πολυτελείας που ως τότε ήταν απρόσιτα σε αυτούς.

Οι προσπάθειες της κατοχικής κυβέρνησης για τη συγκέντρωση της αγροτικής παραγωγής διεύρυναν το χάσμα ανάμεσα στο κράτος και την ύπαιθρο και δημιούργησαν τις πρώτες εστίες αυτοοργάνωσης και αντίστασης. Η πεποίθηση ότι τα αγαθά που συγκεντρώνονταν στις κρατικές αποθήκες με αυτού του είδους τη φορολόγηση, χρησιμοποιούνταν για τη συντήρηση των κατοχικών στρατευμάτων, είχε αποκρυσταλλωθεί στους κατοίκους της υπαίθρου.

Η φορολόγηση της αγροτικής παραγωγής από το κατοχικό κράτος αλλά και οι συστηματικές λεηλασίες που επιδίδονταν τα κατοχικά στρατεύματα και οι διάφορες συμμορίες ληστών που λυμαίνονταν την ύπαιθρο, συνέβαλαν στην εξέγερση των κατοίκων της υπαίθρου απέναντι στα όργανα του κατοχικού κράτους και στη δημιουργία ένοπλων ομάδων κατοίκων, για να προστατεύσουν την παραγωγή τους. Η συμβολή ακόμα του ΕΑΜ και ΕΛΑΣ στην προστασία της αγροτικής παραγωγής από το επίσημο κράτος και τους επιδρομείς, με αντιστασιακές ενέργειες, όπως το άνοιγμα των κρατικών αποθηκών και το μοίρασμα των τροφίμων αλλά και την εξόντωση των ληστών, είχε ως αποτέλεσμα να στραφεί ο πληθυσμός της υπαίθρου προς την ένοπλη Αντίσταση και να ενισχύσει τις γραμμές των ανταρτών τόσο με ανθρώπινο δυναμικό όσο και με πολύτιμους πόρους αναγκαίους για την ανάπτυξή του.

Οι συνθήκες στην ύπαιθρο μεταβλήθηκαν την περίοδο 1943-1944 καθώς το αντάρτικο άρχισε να εξαπλώνεται. Αυτή την εξέλιξη ανέδειξε και η παρούσα πρωτογενής έρευνα για την περίπτωση της Πελοποννήσου, βάσει του «Αρχείου Πέρσον». Τα αντίποινα των κατοχικών στρατευμάτων και των Ταγμάτων Ασφαλείας, είχαν τρομερές επιπτώσεις στις ζωές των κατοίκων της υπαίθρου. Πολλά χωριά της Πελοποννήσου δοκιμάστηκαν από την ασύλληπτη βία που χρησιμοποίησαν οι κατακτητές και οι Έλληνες συνεργάτες τους, η οποία περιελάμβανε εκτελέσεις, συλλήψεις, βασανιστήρια, πυρπολήσεις χωριών, επιτάξεις ζώων, λεηλασίες και καταστροφές τροφίμων. Οι πληροφορίες που αντλούνται από το «Αρχείο Πέρσον», επιβεβαιώνουν σε γενικές γραμμές αυτά που προκύπτουν μέσα από τη δευτερογενή βιβλιογραφία σχετικά με την τραγική κατάσταση που επικρατούσε και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Η επιβίωση επιδεινώθηκε κυρίως στα ορεινά χωριά της υπαίθρου, αφού, εκτός από τις καταστροφές που υπέστησαν από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, οι κατοχικές αρχές απαγόρευαν την αποστολή τροφίμων και φαρμάκων από το ΔΕΣ. Η

αντίδραση των κατοίκων της υπαίθρου, απέναντι στα βίαια πογκρόμ και στα απαγορευτικά μέτρα εκφράστηκε με συγκεντρώσεις, διαμαρτυρίες και εκκλήσεις στο ΔΕΣ για βοήθεια.

Τα αντίποινα και η απαγόρευση διανομής τροφίμων στο χώρο της υπαίθρου άλλαξαν ριζικά τις συνθήκες επιβίωσης στην ύπαιθρο και συνέβαλαν σε αναγκαστικές μετακινήσεις των πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα. Ενώ λοιπόν τα πρώτα χρόνια της Κατοχής 1941-1942, εξαιτίας της πείνας εμφανίζεται μια μαζική μετακίνηση ανθρώπων από τις πόλεις προς την ύπαιθρο για εξεύρεση τροφής, την περίοδο 1943-1944 παρατηρείται το αντίστροφο.

Η ανθρωπιστική βοήθεια του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, από το φθινόπωρο του 1942 και μετά βελτίωσε σημαντικά το επισιτιστικό πρόβλημα των πόλεων. Η βοήθεια όμως όπως είδαμε, προσέκρουσε σε εμπόδια, ιδιαίτερα στο χώρο της επαρχίας, όπως ήταν οι μεταφορικές δυσκολίες (έλλειψη μεταφορικών μέσων, ακατάλληλο οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο), τα απαγορευτικά μέτρα των αρχών κατοχής και η τρομοκρατία και φυλάκιση υπαλλήλων του ΔΕΣ από τα ΤΑ. Αν και τα εμπόδια αυτά καθιστούσαν σε ορισμένες περιπτώσεις την τροφοδότηση αρκετά δύσκολη, συνολικά μπορούμε να πούμε ότι το έργο του ΔΕΣ έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην επιβίωση όσο το δυνατόν περισσότερων ανθρώπων, αφού χωρίς τη βοήθεια του τα θύματα από την πείνα και από τις ασθένειες, θα ήταν σίγουρα πολύ περισσότερα.

Στον αγώνα για την επιβίωση, βοήθησε και η Εθνική Αλληλεγγύη, η οποία όπως είδαμε μέσα από το «Αρχείο Πέρσον» είχε επικοινωνία και συνεργασία με τον ΔΕΣ.

Η ανθρωπιστική βοήθεια του ΔΕΣ και της ΕΑ, η αυτοοργάνωση των ανθρώπων, οι οποίοι άρχισαν να παίρνουν τη ζωή στα χέρια τους αντικαθιστώντας το δωσίλογο κράτος, και η συμμετοχή τους σε αντιστασιακές οργανώσεις, αποτέλεσαν πολύτιμους μηχανισμούς επιβίωσης και αντίστασης.

Βιβλιογραφία / Πηγές

Βερβενιώτη Τασούλα, *Αναπαραστάσεις της ιστορίας. Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*, Αθήνα, Μέλισσα, 2010

Βόγλης Πολυμέρης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επίμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. Δ1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 327-361.

Βόγλης Πολυμέρης, «Για την ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1940-1950», [αδημοσίευτο κείμενο στο οποίο είχα πρόσβαση με την έγκριση του συγγραφέα]

Βουγιουκλάκης Κώστας, *Οι πρωτοπόροι του αγώνα. Η Εθνική Αντίσταση στη Λακωνία*, Αθήνα, Τροχαλία, 2000

Βραχνιάρης Χρήστος, *Τα χρόνια της λαϊκής εποποιίας*, Αθήνα, Πανόραμα, 1983

Γλέζος Μανώλης, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, 2 τ., Αθήνα, Στοχαστής, 2006

Γληνός Δημήτρης, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Αθήνα, ο Ρήγας, 1944

Ελεφάντης Άγγελος, «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ» στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8^{ος}: *Η εμπόλεμη Ελλάδα 1940-1949*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 77-94.

Ετμεκτσόγλου Γαβριέλλα, «Η οικονομία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αγώνα*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 58-64.

Hionidou Violetta, «The demography of a Greek famine: Mykonos, 1941-1942», *Continuity and Change*, τχ. 10/2, 1995, σ. 279-299.

Θωμαδάκης Σταύρος Β., «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο: Ι. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 117-144.

Ιστορία της αντίστασης 1940-1945, 6 τ., Αθήνα, Αυλός, 1979

Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθίπη, «Η βουλγάρικη κατοχή στην ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αγώνα*, τ. ΙΣΤ, Αθήνα, εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 64-71

Κυριαζής Δημήτρης, *1940-1950. Η δεκαετία που συγκλόνισε τη χώρα. Πόλεμος-Κατοχή-Εθνική Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 2003

Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή», στο: Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 219-261.

Λυμπεράτος Μιχάλης Π., «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», στο: Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 9-67.

Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993

Μαργαρίτης Γιώργος, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941- φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, ο Πολίτης, 1993

Μαργαρίτης Γιώργος, «Η κατοχή της πείνας και των στερήσεων», στο *Κατοχή και Αντίσταση*, Αθήνα, έκδοση της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 2008, σ. 51-62.

Μαργαρίτης Γιώργος, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων. Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009

Meyer Hermann Frank, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117^{ης} μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και στην Ελλάδα*, μτφρ. Γιάννης Μυλωνόπουλος, Αθήνα, Εστία, 2003

Mohn Paul, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Αθήνα, Μέτρον, 2000

Μούτουλας Παντελής, *Πελοπόννησος 1940-1945. Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004

Μπαλλής Δημήτρης, *Ο ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981

Μπουρνόβα Ευγενία, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 7, Μάιος 2005, σ. 52-73.

Μπρούσαλης Κωνσταντίνος, *Η Πελοπόννησος στο πρώτο αντάρτικο 1941-1945. Απελευθερωτικός αγώνας και εμφύλια διαμάχη*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1997

Νικολής Δημήτρης Κ., *Ιστορική πορεία του ελληνικού Έθνους, Η Εθνική Αντίσταση και η μετακεδεμβριανή Ελλάδα (1941-1982)*, τ. Ε΄ - ΣΤ΄, Αθήνα 1983

Παπαθανασίου Ιωάννα, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της Ιστορίας 1940-1945» στο: Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 79-151.

Παπακόγκος Κωστής (επιμ.), *Αρχείο Πέρσον. Κατοχικά ντοκουμέντα του Δ. Ε. Σ. Πελοποννήσου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977

Προγουλάκης Γιώργος, «Από την μικρασιάτικη καταστροφή στις παραμονές της μεταπολίτευσης 1922-1972», Αθήνα 2009, <http://www.econ.uoa.gr/UA/files/134872301.doc>, (τελευταία πρόσβαση 30/6/2010).

Σκαλιδάκης Γιάννης, «Λαϊκή και αντιλαϊκή αυτοδιοίκηση στην Κατοχή και τον εμφύλιο», *Δρόμοι της Ιστορίας* [ένθετο της εφημ. *Δρόμος της Αριστεράς*], τχ. 2 (10/2010) [τίτλος αφιερώματος: *Τοπική Αυτοδιοίκηση και Αριστερά*], <http://www.edromos.gr>, (τελευταία πρόσβαση 20/11/2010).

Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, 2 τ., Αθήνα, Παπαζήσης, 1977

Φλάισερ Χάγκεν, «Κατοχή και Αντίσταση, 1941-1944», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αγώνα*, τ. ΙΣΤ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 8-57

Φλάισερ Χάγκεν, «Η στρατηγική των αντιποίνων», *Ιστορικά* [περιοδική έκδοση της εφημ. *Ελευθεροτυπία*], τχ. 80 (26/4/2001) [τίτλος αφιερώματος: *1941-1944 Γερμανική Κατοχή*], σ. 38-45.

Φραδέλλος Κώστας, «Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος», στο: Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 153-179.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της Κατοχής» στο: *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου(30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σ. 107-173.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο: Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 363-391.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», στο: Χ. Χατζηιωσήφ και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 182-217.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, «Η πολιτική οικονομία του λιμού», *Ιστορικά* [περιοδική έκδοση της εφημ. *Ελευθεροτυπία*], τχ. 80 (26/4/2001) [τίτλος αφιερώματος: *1941-1944 Γερμανική Κατοχή*], σ. 14-21.

